

Kinderen van verzetslui of collaborateurs : opgroeien zonder vader of moeder

Inleiding

Het is nu meer dan zestig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De getuigen sterven uit. Het verdwijnen van de tijdens de Tweede Wereldoorlog actieve generatie verandert de manier waarop de oorlogsgeschiedenis bekeken wordt. Er ontstaan nieuwe onderwerpen en er is een toename van de interesse voor de ervaringen van oorlogskinderen. Die evolutie valt niet enkel te verklaren door generatiegebonden factoren maar ook door een ruimer geworden perspectief waarin het kind een andere plaats krijgt. Die kinderen van gisteren, volwassenen en grootouders van vandaag, hebben een aparte kijk op de voorbije gebeurtenissen die bepaald werd door hun specifieke ervaring. Op een ogenblik waarop het oorlogsverleden op de actualiteit blijft wegen, leek het ons interessant dat verleden vanuit een ongewone invalshoek te benaderen. We hebben ervoor geopteerd kinderen van verzetslui en van collaborateurs te ontmoeten van wie één ouder – de vader of de moeder – ten gevolge van zijn/haar engagement overleden is ¹. Hoe hebben die kinderen toen en nadien de definitieve afwezigheid van hun vader, respectievelijk moeder ervaren, rekening houdende met het feit dat de grootste angst van kinderen is hun ouders te verliezen, hen nooit meer terug te zien ? Zijn ouders verliezen is weliswaar *in se* iets wat over het algemeen bij het leven hoort. Maar hoe ervaren deze kinderen de confrontatie met een ten opzichte van een normale levensloop te vroegtijdige dood in erg dramatische oorlogsomstandigheden ? In welke bewoordingen uiten ze zich over een onmogelijk rouwproces ? Beschouwen ze zich als slachtoffers of misschien als schuldigen ? Wat zijn de waarden die zij willen doorgeven ?

Dit dossier bestaat uit een vijftiental portretten van mannen en vrouwen van rijpere leeftijd die met elkaar gemeen hebben dat hun jeugd of adolescentie overhoop gehaald werd door de dood van één van hun ouders. De keuze om kinderen van verzetslui en van collaborateurs in één dossier samen te brengen, kan op het eerste zicht ongepast lijken, sommigen zelfs choqueren. De ene groep valt fierheid te beurt zoon of dochter te zijn van iemand die heldhaftig gestorven is voor zijn land, zijn vaderland en/of als gevolg van zijn inzet voor de democratie; de andere groep moet leven met de schaamte en schande zoon

---

¹ In het buitenland gebeurde over dit onderwerp al onderzoek. We verwijzen meer in het bijzonder naar het werk van Peter SICHROVSKY, *Nâitre coupable. Nâitre victime* (vertaald uit het Duits door Klaus Schuffels en Alain Brossat, met een voorwoord van Gilles Perrault), Parijs, Maren Sell & Cie, 1987. Dit boek is een verzameling van 28 interviews met zowel kinderen van joden als kinderen van Duitse en Oostenrijkse nazi's.

of dochter van een verrader te zijn. Aan de ene kant is er een sociaal aanvaarde en rechtmatige pijn, aan de andere kant een nagenoeg verboden verdriet. Bij nader toezien bleek evenwel dat de enen zowel als de anderen slachtoffers zijn. Slachtoffers van een verlies dat verzwegen moest worden dan wel het onderwerp uitmaakte van publieke eerbetuigingen. Zowel bij de ene als bij de andere groep bleken kenmerken als ontreding, troosteloosheid over het verlies of een onstuitbare wil zijn lot te overwinnen, voor te komen.

Wat waren de selectiecriteria en hoe gingen we bij de interviews te werk ?

Het is onmogelijk om in het kader van een dergelijk dossier tientallen personen te ontmoeten. Daarom hebben we ons van meet af aan een beperking opgelegd : het engagement van de betrokkene moest tot het ergst mogelijke gevolg geleid hebben : de dood. Het overlijden moest te maken hebben met een persoonlijk engagement. We hebben dus niet gekozen voor kinderen van soldaten die tijdens de 18-daagse veldtocht of in gevangenschap gestorven zijn, noch voor kinderen van joden die in het kader van de uitroeiingspolitiek werden gedeporteerd, maar bv. wel voor een dochter van joodse verzetslui ².

Niemand van de geïnterviewde collaborateurskinderen werd opgevoed door een man of vrouw die zich in de collaboratie-ideologie had vershamt. We zijn dus niet gestuit op een cultus van de nostalgie. Dat is veeleer toevallig en helemaal geen bewuste keuze. Het overlijden van de vader – in dit geval ging het uitsluitend om mannen – heeft bepaalde kinderen soms in een zekere zin ‘gespaard’. Een naamsverandering of een minder gekende ³ familienaam bood hen ongetwijfeld heel wat meer bescherming dan wanneer hun vader zijn plaats in het gezin terug zou hebben ingenomen en zijn sociaal leven zou hebben hervat. Die varststelling geldt echter niet voor iedereen. Tussen de ervaring van kinderen van ‘anoniemen’ en die van bekende collaborateurs ligt een wereld van verschil.

We wilden een representatief staal van de totale populatie rouwende kinderen. Dat is niet helemaal gelukt. De grote inspanningen die gedaan werden om dat te bereiken, zeggen iets over de manier waarop men vandaag staat tegenover gebeurtenissen die zich meer dan een halve eeuw geleden hebben afgespeeld. Vijftien personen – elf vrouwen waarvan twee zussen en vier mannen – hebben zich laten interviewen, soms meteen, soms na lange onderhandelingen. Anderen weigerden om uiteenlopende redenen die we, wat ze ook waren, respecteren. Er was telkens maar één gesprek dat anderhalf tot drie uur duurde. Op twee uitzonderingen na kenden we niemand op voorhand. Het gros van de gesprekken

² De specifieke problematiek van de ondergedoken kinderen werd reeds in verschillende boeken behandeld. We verwijzen naar : Cl. VEGH, *Je ne lui ai pas dit au revoir. Des enfants de déportés parlent* (Gesprekken met Claudine Vegh, nawoord door Bruno Bettelheim), Parijs, Gallimard, 1979; L. DE ROOSE, *La Mémoire des Enfants juifs cachés pendant la Deuxième Guerre mondiale. Etude de cas : Jamoigne*, ULB, Licentiaatsverhandeling Politieke Wetenschappen, 1992-1993; V. TEITELBAUM-HIRSCH, *Enfants cachés. Les larmes sous le masque*, Brussel, Labor, 1994; M. FRYDMAN, *Le traumatisme de l'enfant caché. Répercussions psychologiques à court et à long termes*, Gerpinnes, Quorum, 1999; S. BRACHFELD, *Ils ont survécu. Le sauvetage des Juifs en Belgique occupée*, Brussel, Editions Racine, 2001.

³ In zijn boek *Les enfants de l'épuration*, vertelt Pierre Rigoulet dat de dochter van Léon Degrelle door haar verloofde werd verlaten omdat diens familie achter haar identiteit was gekomen. Zie P. RIGOULOT, *Les enfants de l'épuration*, Parijs, Plon, 1993, p. 435.

gebeurde bij de personen thuis, drie getuigen ontvingen ons op hun werkplaats. De geografische spreiding dan : 5 geïnterviewde personen wonen op dit ogenblik in Brussel, 2 in Waals-Brabant, 1 te Bergen, 1 in Luik, 1 in Namen, 3 in Antwerpen en 2 in Oost-Vlaanderen. Sommigen waren zeer jong op het ogenblik van de feiten, anderen behoorden al meer tot de wereld van de adolescenten. De veertien levensverhalen confronteerden ons meteen met het probleem van de indeling : verzetslui/collaborateurs, Vlamingen/Franstaligen. Twee kinderen van verzetslui behoorden tot Franstalige families uit Vlaanderen : het gaat om Vlamingen met een Franse cultuur; daarnaast is er ook een dochter van een Franstalige collaborateur van Vlaamse afkomst die zich op intellectueel vlak Vlaming voelt. Eén van onze getuigen is tegelijk dochter van een moeder die lid was om het verzet en van een vader-collaborateur. Met deze voorbeelden stoten we al op het probleem van een systematische en afdoende indeling.

Al die kinderen of kleinkinderen van toen hebben trauma's opgelopen. Die werden niet op elke leeftijd met dezelfde intensiteit ervaren en er speelden nog allerlei andere factoren een rol, zoals de nabijheid van de dierbare, de familiale omgeving, de bemoeienis van anderen, de mate waarin de feiten begrepen werden en het gevoel van isolement. De oudste getuigen zijn vandaag gepensioneerd, de jongste staan echter nog volop in het actieve leven. De eersten hebben meer tijd gehad om het verleden te overschouwen dan de anderen. Onze oudste vrouwelijk getuige is 17 jaar bij het uitbreken van de oorlog. Op het ogenblik dat haar ouders aangehouden worden, is ze al verloofd. Twee maand later wordt ook haar verloofde opgesloten. Bovenop het drama van de weggevoerde ouders komt nog het verdriet over een ontlukende liefde die niet meer kan openbloeien. De twee jongste getuigen hebben met elkaar gemeen dat ze in gevangenschap geboren zijn als kind van een moeder die in het verzet zat. De pasgeborenen werden al snel bij hun moeder weggehaald om aan de grootouders te worden toevertrouwd. Voor zover de vervangouders hun rol spelen, komt het verdriet in die gevallen met vertraging. Er bestaat een groot verschil in ervaring tussen het verlies van een vader of moeder die men niet heeft kunnen leren kennen en het verlies van iemand waaraan men zich wel heeft kunnen hechten en met wie men heel wat tijd heeft doorgebracht.

We willen iedereen bedanken die aan deze interviews heeft meegewerkt. Het is namelijk gemakkelijk noch aangenaam om een verleden op te rakelen dat, hoe het ook zij, het leven van een hele familie en soms nog veel meer vernietigd heeft. Het is ook niet eenvoudig om vertrouwen te hebben en om, soms voor het eerst, het relaas te doen van het engagement van vader of moeder en van de persoonlijke reacties die daaruit voortvloeiden. Evenmin vanzelfsprekend is het dat een persoonlijke geschiedenis aan de buitenwereld wordt meegedeeld. Omwille van correctheid en uit respect voor diegenen die ons hun 'geheimen' hebben toevertrouwd, hebben we de geïnterviewden hun getuigenissen laten nakijken en kozen we voor volledige anonimiteit. Die herlezing heeft sommigen ertoe gebracht enkele preciseringen aan te brengen of bepaalde zaken te nuanceren. Het spreekt voor zich dat het daarbij alleen gaat om de getuigenissen zelf en niet om de analyse ervan. Dat voor anonimiteit gekozen werd, heeft sommigen zonder enige twijfel toegelaten meer vrijuit te praten. Want er is ook de angst voor de reactie van verwanten, van broers en zussen die hetzelfde hebben meegemaakt, van de kinderen aan wie men zijn pijnlijke herinneringen niet kon of wou meedelen. Paradoxaal genoeg hadden we trouwens vaak de indruk dat sommigen veel makkelijker praatten tegen 'buitenstaanders'. Een deugddoend gesprek zonder gevolgen; ons eventuele oordeel dreigde hen niet dagelijks voor de voeten te worden geworpen. Zowel in het portretgedeelte als in de

thematische analyse wordt elke getuige met initialen aangeduid. De eerste letter ('M' of 'V') geeft aan of het een man dan wel een vrouw betreft. De tweede letter werd willekeurig gekozen.

Zoals Cyrulnik⁴ stelt, was het voor ons essentieel "geen gebruik te maken van de verhalen van mensen om een discours te houden dat ze niet zouden herkennen, (...) om het sociale naar onze smaak op te smukken". Het is ook van belang rekening te houden met het feit dat onze beleving, onze kennis van het verleden ervoor gezorgd heeft dat de manier waarop we de gebeurtenissen bekijken sterk verschilt van de wijze waarop de geschiedenis door de betrokkenen werd ervaren. De onophoudelijke evolutie van onze cultuur geeft aan eenzelfde gebeurtenis uit het verleden verschillende betekenissen. Wat we onderzocht hebben was de mate waarin de afwezigheid ervaren werd en de gevolgen ervan. We speelden hier ongetwijfeld veeleer de rol van luisteraar dan van historica. In strijd met het toepassen van de historische kritiek is er hier namelijk geen sprake van controle van de bronnen, van confrontatie van getuigenissen om de waarheid te achterhalen. De geschetste levensverhalen werden veeleer onderzocht op het vlak van de perceptie. De verhalen werden weergegeven zoals de getuigen ze ons vertelden. We hebben niet geprobeerd meer te weten te komen dan wat ons meegedeeld werd. Het is doorheen deze onvolledige, soms of misschien verminkte of aangepaste verhalen dat onze getuigen hun persoonlijkheid vorm hebben gegeven. Sommigen gaven zich meer bloot dan anderen : dat heeft te maken met hun persoonlijkheid maar ook met het feit of het al dan niet klikte met de interviewer. Dat we met twee interviewers waren leek ons een voordeel : sommigen voelden zich duidelijk veel beter bij de ene dan bij de andere en dat we allebei vrouwen zijn, heeft waarschijnlijk bijgedragen tot het vorm geven van de getuigenissen. Het leek ons ook makkelijker vrouwen te interviewen, wat misschien verklaart waarom ze oververtegenwoordigd zijn.

Na deze interviews voelen we ons bevoorrecht en verrijkt door wat er aan diepgang in deze ontmoetingen zat. De erg volwassen kijk van deze personen op hun verleden versterkt het belang van hun getuigenis nog. We werden getroffen door de spontaneïteit van hun verhalen, door de bescheidenheid van sommige getuigenissen. We werden aangegrepen door hun lot, door hun levenswandel als een zoektocht naar identiteit, affectie, vergeten of soms zelfs uitdagingen. Onze kijk is veranderd; wat ons werd toevertrouwd heeft ons niet onberoerd gelaten. We zijn er misschien zelfs een beetje rijper door geworden... Elke ontmoeting had, op zijn manier, sterke momenten. Soms wekten onze vragen tranen op, zaaiden ze onrust, brachten ze van streek. Maar er waren ook beperkingen. De interviewer is op taalvlak niet neutraal. Hier moet worden gezegd dat we beiden Franstalig zijn. We hopen dat dit geen afbreuk gedaan heeft aan de essentie – alle geïnterviewde personen hebben zich in hun moedertaal uitgedrukt – maar het heeft misschien wel de relatie met de gesprekspartners beïnvloed.

Er was inleving nodig om bij deze interviews tot een echt contact, tot echte vertrouwelijkheid te komen, om in sommige gevallen een zekere gène te overwinnen. Gène om pijnlijke momenten te herbeleven, om opnieuw aan de oppervlakte te brengen van wat misschien voor altijd verborgen was... We hebben er op gelet de woorden en de toon die

---

⁴ B. CYRULNIK, *Un merveilleux malheur*, Parijs, Odile Jacobs, p. 137 : "*pas se servir de l'histoire des uns et des autres, du malheur des uns et des autres pour alimenter un discours qu'ils ne reconnaîtraient pas, (...) pour broder du social à notre convenance*".

de geïnterviewden bij hun verhaal gebruikten weer te geven. We hadden geen vooraf opgestelde vragenlijst. Persoonlijke geschiedenissen verschillen namelijk zo sterk van elkaar dat we ongetwijfeld veel gemist zouden hebben door ze door het stellen van precieze vragen te willen begrenzen of afbakenen. Toch is een algemeen stramen nuttig geweest om de alle richtingen uitgaande ideeën aan beide zijden enigszins te ordenen.

Misschien hebben sommigen hun verhaal in hun geest herschreven alvorens het ons te vertellen. Het is niet mogelijk om in de tijdspanne van één ontmoeting het gereconstrueerde verhaal te confronteren met een realiteit die ervan verschilt. We hebben ons dus tevreden moeten stellen met het beeld zoals de getuigen het ons voorschotelden, een werkelijkheid die ongetwijfeld verschilt van die van gisteren, het resultaat van een gereconstrueerde en gedeconstrueerde herinnering, van een voor altijd door de dood getekende jeugd. Marcel Frydman beklemtoonde in zijn studie over het trauma van het ondergedoken kind dat “de onderzoekers die de werking van het geheugen onderzocht hebben tot het besluit moesten komen van de onvermijdelijke achteruitgang van het geheugen en van de onbetrouwbaarheid van het menselijke getuigenis. Dit komt namelijk zelden overeen met de werkelijkheid, zelfs op korte termijn. De vervorming neemt toe met het verstrijken van de tijd, terwijl de persoon overtuigd blijft van de juistheid van zijn versie. Als de herinnering enigszins vaag wordt, begint het individu te verzinnen, te fantaseren of te rationaliseren om de hiaten in het geheugen op te vullen en/of om het verhaal een zekere coherentie mee te geven. Tot slot is ook bekend dat getuigenissen op basis van door een interviewer gestelde vragen nog minder waarde hebben dan een spontaan verteld verhaal”⁵. Deze bedenkingen doen niets af aan de waarde van getuigenissen, niet als weergave van een objectieve realiteit maar wel als “weergave van een psychische realiteit” (*reflet de la réalité psychique*). De verhalen die de geïnterviewden ons vertelden, zijn inderdaad ingewikkelde amalgamen. Reconstructies van het verleden op basis van wat hen verteld of verzwegen werd, van wat men pas veel later gelezen of ontdekt heeft en duidelijke herinneringen aan wat men beleefd heeft, soms begrepen vanuit de toenmalige leeftijd. Niemand ontkomt aan het herschrijven van zijn eigen verleden : gedachten van vandaag over iets wat tijdens de kindertijd beleefd werd, zijn vanzelfsprekend vervormd door de volwassenwording.

Deze ontmoetingen zijn niet exemplarisch. Ze maken dus totaal geen aanspraak op volledigheid of representativiteit. Elke verhaal is uniek. Hetgeen wij gedaan hebben, is verbanden leggen, zoeken naar gelijkenissen.

Dan is het nu tijd om het eigenlijke onderwerp aan te snijden. Eerst worden in de vorm van bondige portretten de grote lijnen geschetst van de persoonlijke geschiedenis van onze getuigen, vervolgens worden enkele sleutelthema's van deze levensverhalen geanalyseerd.

⁵ M. FRYDMAN, *op.cit.*, p. 34-35 : “*Les chercheurs qui ont étudié les processus mnémoniques ont été amenés à conclure l’inévitable dégradation des souvenirs et à la précarité du témoignage humain. Ce dernier est rarement conforme à la réalité, même à court terme, mais la déformation croît avec le temps, alors que le sujet reste persuadé de l’exactitude de sa version. Si le souvenir devient quelque peu imprécis, l’individu imagine, fabule ou rationalise pour compenser les carences de la mémoire et/ou pour assurer au récit une certaine cohérence. Enfin, nous savons aussi que le témoignage provoqué à la suite de questions posées par un interviewer a encore moins de valeur que le récit spontané*”.

Portretten

Ik zoek bescherming door te vergeten...

Na enkele geannuleerde afspraken ontmoeten we uiteindelijk VP, 57 jaar, een vrouw met macht en aanzien, en zijn meteen in de ban van haar charme en uitstraling. Een overvolle agenda en begrijpelijke aarzelingen zijn de redenen van het meermaals uitstellen van deze afspraak. VP is geboren in de gevangenis van de Nationale Schietbaan. Haar moeder was actief in het verzet, wordt verklikt door haar minnaar, oud-gevangene van gemeen recht die werkt voor de Gestapo. Niet zonder moeite wordt zij dank zij de Werken van Koningin Elizabeth uit de gevangenis bevrijd en door haar grootmoeder aan moederszijde opgevangen. Als ze twee jaar is, komt haar moeder terug na een gevangenschap in Ravensbrück en een jaar durende herstelperiode in Zweden. Als ongehuwde moeder en ex-minnares van een verrader wordt ze door haar moeder met weinig enthousiasme ontvangen. Ze wordt aan de deur gezet en neemt haar dochter VP mee. Tijdens het proces van de vader van haar kind stelt ze zich burgerlijke partij. Hij wordt veroordeeld en in 1947 gefusilleerd. Zes jaar later huwt ze – meer uit verstandelijke overwegingen dan uit liefde – een oud-politiek gevangene. Als oud-verzetsslui en politieke gevangenen, beiden lid van de Communistische Partij, ontbreken zij op geen enkele herdenkingsceremonie. VP heeft geen uitgesproken belangstelling voor de geschiedenis van haar verwekker. Ze weet alleen dat hij in de oorlog gestorven is en dus wel een held moet zijn... Op zestienjarige leeftijd verneemt ze tijdens een bezoek aan haar grootmoeder dat haar vader een verrader is. Ontredendering... Tot haar moeder probeert uit te leggen wat er gebeurd is. Dan volgt een periode van bewustwording. Uit schuldgevoel wil VP vanaf dan proberen het kwaad goed te maken. Als studente en militant communiste zet zij zich in voor het progressieve kamp : de oorlog van Vietnam, het feminisme, abortus, contraceptie, sociale gelijkheid... VP heeft een kortstondig huwelijk, een dochter aan wie ze een politiek en historisch bewustzijn op sociaal vlak heeft bijgebracht en een briljante loopbaan. Ze heeft het gevoel een slachtoffer geweest te zijn, maar heeft dit nooit een bepalende rol laten spelen. Zij heeft de kracht gevonden om te leven en zich overal doorheen te slaan.

Een treurige jeugd...

Vrijdag in de late namiddag komen we aan in een Brusselse wijk. VD, 56 jaar, psychotherapeute, verwacht ons. Zij brengt ons in een schaars verlichte zitkamer. Hier en daar brandende kaarsen, de geur van bloemencesence en gemakkelijke zetels creëren een vertrouwelijke sfeer. Onmiddellijk en zonder terughoudendheid laat zij de vragen op zich afkomen, hoewel haar ervaring ongetwijfeld in het luisteren ligt. Ze is geboren in maart 1945. Drie maand later wordt haar vader

vermoord. Zij heeft dus geen bewuste herinnering aan hem. Hij was van Vlaamse origine en voor de oorlog één van de eerste intellectuelen die zich in België voor het communisme en voor Rusland interesseerden. Ontgoocheld door het Stalinisme stapt hij over naar het nationaal-socialisme. Hij is journalist en gaat als kunsthistoricus bij Le Pays réel werken. In 1944, bevreesd voor moeilijkheden, vlucht hij met een groep Belgen, waaronder zijn vrouw, naar Duitsland. Daar wordt VD geboren. Op een dag wordt haar vader samen met anderen meegenomen en verdwijnt. Haar moeder keert terug naar België en gaat bij haar moeder wonen. Zij ontvangt taal noch teken van haar man. Pas later komt ze de waarheid te weten. Dit is het begin van een treurige jeugd in een bijna exclusief vrouwelijk familiaal milieu. Als ze tien is neemt haar moeder haar mee naar het graf van haar vader in Duitsland waar het gebeurde zwaar benadrukt wordt. Haar jeugd brengt ze door in Brussel met haar moeder en gedurende deze periode schijnt zij zich niet bijzonder voor haar familieverleden te interesseren. Aan haar schooltijd heeft ze geen gelukkige herinneringen. Alleen in de jeugdbeweging voelt ze zich goed en kan ze dingen realiseren. Ze huwt jong (19 jaar) met de bedoeling het gezin te stichten dat zij zelf heeft moeten missen. Ze werkt op dat ogenblik als bibliothecaresse. Haar eerste huwelijk is niet van lange duur. Ze ontmoet dan haar tweede man met wie ze twee kinderen heeft. Om de gemiste kansen in te halen beslist ze alsnog via avondles voor sociaal assistente te studeren, waarbij haar interesse uitgesproken naar de psychologie gaat. Zo wreekt zij zich op het verleden. Na nog bijkomende vormingen slaagt ze als psychotherapeute. Ze vertrouwt ons toe dat haar grootste gemis een vader was. Nadat ze de levensloop van haar vader gedeeltelijk gereconstrueerd heeft, vooral dank zij haar eerste schoonvader die een vriend van haar vader was, en enkele van zijn gedichten gelezen heeft, voelt ze de nood om met sommige vrienden hierover te praten. Vandaag voelt VD zich verzoend met haar gedeeltelijk gereconstrueerd verleden. Dat ze haar moeder nooit helemaal heeft uitgevraagd betekent voor haar geen onopgelost probleem. Meer dan de herinnering aan hun grootvader heeft ze geprobeerd haar kinderen de waarden door te geven die voor haar belangrijk zijn : verdraagzaamheid en onafhankelijkheid.

Geboren in 1943 in de gevangenis van Düsseldorf...

VT, grootmoeder van 58 jaar en nog actief als anesthesiste, is bereid ons tussen twee afspraken door te ontvangen. Haar geschiedenis is op z'n minst ontvoerend. Haar ouders, beiden lid van een verzetsgroep, worden aangehouden tijdens de begrafenis van een grootvader. Ze zijn nog niet lang gehuwd en verbergen in hun kelder een zender om informatie door te spelen naar Groot-Brittannië. Haar vader wordt eerst opgesloten in Sint-Gillis, dan weggevoerd naar Dachau in oktober 1943. Haar moeder zit gevangen in Vorst, wordt dan naar de gevangenis van Düsseldorf gebracht zodat het kind dat ze verwacht, als het een jongen is,

Duitser zou worden. De geboorte heeft plaats tijdens een bombardement. Het kind, een meisje, wordt naar België gerepatriëerd en door de grootmoeder aan moederszijde opgevangen. Haar moeder wordt naar Ravensbrück gedeporteerd waar ze in 1945 overlijdt. Haar vader wordt bevrijd en keert hetzelfde jaar naar België terug. Hij ontmoet er zijn tweejarig dochtertje dat getraumatiseerd is door deze onbekende vader. Over haar moeder vertelt hij niets, zonder evenwel een sfeer van geheimzinnigheid te creëren. Enkele jaren later huwt hij opnieuw en er komen kinderen bij. VT is 10 jaar ouder dan haar eerste broer. Zij beschouwt haar stiefmoeder als haar eigen moeder maar voelt zich toch geklemd tussen twee generaties. Haar jeugd brengt ze – enigszins chaotisch - door in verschillende landen (haar vader is diplomaat), daarna studeert ze geneeskunde. Voor haar is “het verleden iets dat verwerkt moet worden” en daar slaagde ze op eigen kracht in. Ze hoopt aan haar vijf kinderen enkele belangrijke waarden te hebben bijgebracht : vaderlandsliefde, royalisme en anti-totalitarisme.

Mijn kracht dant ik aan mijn ouders

25 juni 1942. Het is zes uur 's morgens als er hevig op de deur gebonkt wordt... Zo begint het verhaal van VC. Zij woont met haar ouders in de streek van Mons (Bergen). Zij is een jonge naaister en op haar ronde verdeelt zij naast haar leveringen ook clandestiene pers. Die dag neemt haar leven een andere wending. Zij is geboren in 1923, 19 jaar oud en verloofd als haar ouders – beide actief in het Geheim Leger – gearresteerd worden. Haar moeder wordt onmiddellijk meegenomen, haar vader wordt opgepakt bij de NMBS waar hij werkzaam is. Het huis wordt tevergeefs doorzocht (de zendapparatuur is heel goed op zolder verborgen) en VC zoekt toevlucht bij haar buurvrouw. Twee maanden later wordt haar verloofde – eveneens lid van het Geheim Leger - aangehouden. In december worden haar vader en moeder naar Duitsland weggevoerd zonder dat zij hen kon terugzien. Eén troost : zij slaagt erin met haar moeder in contact te komen voor ze gedeporteerd wordt. In Mons gaat het leven verder. VC blijft als naaister werken tot haar huis bij een Amerikaanse luchtaanval vernield wordt. De burgerbescherming (waaronder een Rexist) ruimt het puin op en vindt de zendpost maar geeft VC niet aan. Vanaf dan woont zij bij ooms en tantes en werkt als koerierster voor de Gewapende Partizanen. Zij trotseert alle gevaren, waarschijnlijk zonder zich hiervan altijd bewust te zijn. Dan komt de bevrijding. VC huurt een huis “om haar ouders te verwelkomen bij hun terugkeer...”. Dan begint het lange wachten. Haar moeder komt eerst terug, kort nadien haar verloofde. Een half uur nadat ze de terugkeer van haar verloofde vernomen heeft, hoort zij dat haar vader niet terugkomt. Hij is te Gross-Rosen overleden.

VC huwt en krijgt een zoon. Haar man wil niet over zijn beproevingen praten. Haar moeder kan er niet over zwijgen. Met de herinneringen van haar vader, haar moeder en haar man blijft VC, altijd vol energie, actief in een vriendenkring

van oud-kampgevangenen. Zij heeft het kamp waar haar moeder gevangen zat bezocht maar heeft nooit de moed gevonden dat van haar vader te bezoeken. Zij aanbad haar vader en is trots op de inzet van haar beide ouders. Zij is hen dankbaar voor de kracht die zij haar gegeven hebben.

We waren ertegen gewapend... maar de onzekerheid is heel moeilijk te dragen

Een appartement in een residentiële Brusselse wijk. Een gedempte atmosfeer. Een dame, alleenstaand, rond de zeventig, komt opendoen. Op discrete wijze maar niet zonder trots vertelt zij haar geschiedenis en die van haar familie, Franstalige Vlamingen. Haar vader, geboren in 1896, vervoegt het Geheim Leger om de invaller te verjagen. Hij wordt in november 1942 gearresteerd en naar de gevangenis van Gent gebracht. Er zijn niet minder dan zeven bezwarende dossiers tegen hem (hij hielp ook geallieerde piloten vluchten). Daar hij zich bedreigd voelde had hij instructies aan z'n familie gegeven. Korte tijd later wordt ook zijn vrouw aangehouden, dan weer vrijgelaten. VO is op dat ogenblik 16 jaar, de jongste van een gezin met drie kinderen. Hun wereld stort niet in, ze zijn daartegen gewapend. Er is geen ontredde, wel grote droefheid. Veel weten ze niet over de activiteiten van hun vader die zijn kinderen niet bij zijn activiteiten wou betrekken, met uitzondering van de oudste zoon die later ook aan de bevrijdingsgevechten zal deelnemen. Lange tijd verkeren ze in onzekerheid over het lot van hun vader. Lang hopen ze op zijn terugkeer maar in mei 1945 vernemen ze dat hij in Duitsland overleden is. Het is het einde van een lange en moeilijke tijd van wachten en het begin van een poging om het parcours en de levensomstandigheden van hun vader in Duitsland te reconstrueren. Het geloof in God is zeer belangrijk voor de familie. Pater Froidure die in nauw contact stond met hun vader in Essen zal later vertellen dat zij een instelling wilden oprichten voor weeskinderen die uit de kampen terugkwamen. Ook VO onderstreept de belangrijke rol van hun geloof in die moeilijke tijden. De kinderen staan volledig achter het engagement van hun vader en het is deze trots die hen helpt hun verdriet te overwinnen. De ooms van VO vangen de kinderen op en zullen proberen de ouderrol zo goed mogelijk op zich te nemen. Het begrip familie zal in elk geval zeer belangrijk blijven. FO studeert politieke en sociale wetenschappen en wordt inspectrice voor kinderopvangtehuizen. Zij zal nooit met plezier oorlogsverhalen lezen. Ze beschouwt zichzelf als wereldburger, Europeaan, en heeft geen racistische gevoelens. Ze keert zich af van de cultus van de natie en wijdt zich aan de idealen die haar vader haar doorgaf: de cultus van de vrijheid en het recht op vrije meningsuiting. Haar activiteiten getuigen ervan: zij is lid van de ACAT (Action by Christians for the Abolition of Torture and Death Penalty), Pax Christi... Belangrijk voor haar is deelnemen aan het openbaar leven en anderen kunnen helpen..

Om de werkelijkheid voor mezelf aanvaardbaar te maken, reconstrueer ik ze

Van meet af aan vermoeden we een sterke, serene persoonlijkheid die op een constructieve manier vooruit wil. VG is acht jaar wanneer haar vader in juni 1943 op zijn werk wordt aangehouden. Als ze 's middags van school terugkomen treffen haar broer van 6, haar zus van 4 en zijzelf hun moeder in een ongewone toestand aan : ze is doodsbang. De Duitsers zijn een huiszoeking komen doen maar hun moeder is erin geslaagd compromitterende documenten te verbranden. De vader, journalist bij La Cité Nouvelle en stichter van de JOC, wordt in het begin van de oorlog werkloos. Hij herschoolt zich en wordt boekhouder in een steenkoolbedrijf. Al snel houdt hij er ook clandestiene activiteiten op na : hulp aan geparachuteerde agenten en joden. Op een dag voltrekt zich het drama. Een Belgische geparachuteerde agent wordt tijdens een razzia op een tram aangehouden en geeft de Duitsers het adres van al diegenen die hem onderdak verschaft hebben. Ondanks hun jonge leeftijd zijn de kinderen zich ervan bewust dat hun ouders risico's nemen. De vader die in Sint-Gillis gevangen zit, stuurt hen heel liefdevolle en opbeurende brieven. Begin 1944 wordt hij als Nacht und Nebel naar Duitsland gedeporteerd. Van dan af krijgt de familie geen nieuws meer. Een lange wachttijd begint, maar aan de goede afloop wordt niet getwijfeld. De moeder praat veel met haar kinderen, legt in detail het waarom van hun engagement als echtpaar uit. Dat ligt volledig in de lijn van hun levenskeuze, met name de idee dat men trouw moet zijn aan zichzelf en ten dienste staan van het algemeen belang. In de loop van de eerste meidagen van 1945 vernemen ze dat hun vader in Dachau is overleden. Dat is het keerpunt, er wordt niet meer over de vader gepraat, ze durven er niet meer over spreken uit schrik hun moeder pijn te doen. Vanaf die dag zal VG tijdens de speeltijd niet meer echt spelen, het is gedaan met de onschuldige spelletjes; ze heeft het gevoel te snel groot te zijn geworden. In 1949 hertrouwt de moeder met een weduwnaar die met zijn kinderen bij hen in komt wonen. VG is dan 14 jaar en valt voor de charmes van een enkele jaren oudere jongen. In 1955 is VG is nog geen twintig jaar, maar, vroegrijp als ze is, trouwt ze met de persoon die ze dan al zes jaar kent. Ze krijgt drie kinderen en op 32-jarige leeftijd begint ze politieke en sociale wetenschappen te studeren; daar had ze voordien nooit de tijd voor gehad. Het is dan 1968 en VG voelt de nood om de samenleving beter te begrijpen; ze is ervan overtuigd dat die te veranderen valt. Na haar studies gaat ze voor familiebladen werken en tot op vandaag blijft ze zich engageren (militante in de feministische beweging, in een organisatie voor gezinsplanning,...). Op 40-jarige leeftijd heeft ze de dood van haar vader nog altijd niet verwerkt en gaat ze in psychotherapie, een voor haar onontbeerlijke etappe in haar innerlijke bevrijding. In 1995 gaat ze voor de tweede maal naar Dachau, ditmaal met haar zus. Ze voelt de drang om gebouwen en wegen van het kamp van hun mysterie te ontdoen. Tijdens herdenkingsplechtigheden en -missen voor haar vader heeft ze altijd het gevoel gehad dat ze hem van haar afnamen, dat ze hen tot kinderen van helden maakten... terwijl ze in de eerste plaats hun vader verloren waren.

Lange tijd dacht ik dat ik ongelukkig was... Maar omdat ik een geheim had waande ik me superieur...

VI, geboren te Brussel in 1941 als de jongste van drie kinderen, geeft tegelijk een serene en een melancholische indruk. Ze beschrijft haar vader als iemand van eenvoudige komaf, een natuurlijk kind, die door zijn intelligentie en de wilskracht van zijn moeder een onverhoopt studieniveau bereikt. Als romanist komt hij terecht in de entourage van Degrelle en hij wordt journalist bij Le Pays réel waarvoor hij tal van theoretische bijdragen levert. Omdat hij zich bedreigd voelt, beslist hij in september 1944 samen met zijn familie naar Duitsland te vertrekken. Daar leven ze ondergedoken, tot de dag dat hij beslist zich aan te geven. Hij wordt gevangen genomen, ter dood veroordeeld en in februari 1946 gefusilleerd. VI herinnert zich haar bezoeken aan de cellen van de ter dood veroordeelden. Als klein meisje van vier jaar vond ze dat een heel gewone zaak. Bij haar grootmoeder aan vaderskant waar ze inwoont, wordt ze een beetje weggehouden van het gebeuren : men wil haar beschermen, men zegt haar niets, men schenkt haar niet bepaald veel aandacht... Ze houdt er een erg triest gevoel aan over. Aan haar vader heeft ze vooral zachte herinneringen, die van een liefhebbend persoon, erg teder voor zijn kinderen, maar enigszins idealistisch. De drie kinderen begrijpen al snel dat er buitenshuis niet mag worden gepraat over de dood van hun vader : wat gebeurd is moet verborgen blijven ook al wordt de vader in de familie aanzien als een onschuldige, ergens tussen een heilige en een martelaar in. Zijn veroordeling is onrechtvaardig; er kleefde geen bloed aan zijn handen... Toch worden door de moeder geen wraakgevoelens gecultiveerd; wat ze voor alles wil bereiken is dat haar kinderen de bladzijde zouden kunnen omdraaien.

Enkele jaren later hertrouwt de moeder met een man die nergens thuishoort, zeven jaar jonger en bovendien allesbehalve een intellectueel. Zelfs indien de zaken nadien positief zijn geëvolueerd, betekende dat een schok voor de familie. Als VI de leeftijd bereikt om hogere studies te beginnen, treedt ze in de voetsporen van haar vader. Er wordt op de universiteit veel van haar verwacht, want ze is de dochter van 'X' die zo briljant was. Het is een zware last om dragen...

Ze trouwt en krijgt drie kinderen aan wie ze pas vrij laat vertelt over hun grootvader. Haar dochter verwijt haar trouwens er een familiegeheim van gemaakt te hebben. Maar had ze zelf ook niet tot haar 15de moeten wachten alvorens toevallig te vernemen dat haar vader de zoon was van een ongehuwde moeder ? Op 34-jarige leeftijd gaat ze in psychotherapie maar blijft zwijgen over haar vader. Dat ze met zo'n dramatisch geheim heeft kunnen overleven geeft haar het gevoel van superioriteit, van zelfvertrouwen. De therapie maakt haar duidelijk dat ze veel sterker is dan ze dacht.

Het gevoel dat bij VI overheerst is medelijden met het lot van haar vader. Ze vindt dat hij zich zwaar vergist heeft, in de ban zat van een milieu, een ideologie, maar ze voelt veel liefde voor hem. Haar moeder van haar kant zou altijd blijven wachten op het mirakel, met name dat iemand haar zou zeggen dat haar echtgenoot een fantastisch man was...

Een brief met ingrijpende gevolgen

Een charmant huisje op het platteland en een charmante bejaarde vrouw van 75⁶. Wanneer haar vader in augustus 1942 wordt aangehouden (voor een ‘gewoon verhoor’) is VW 14 jaar oud. Ze is het tweede kind van zes in een praktiserende en erg vaderlandslievende adellijke familie. De vader wordt als verzetslid – hij was lid van een groep belast met het oprichten en bewaken van wapendepots in Vlaanderen – in het geheim naar Duitsland (Nacht und Nebel) gedeporteerd, waar hij in juni 1944 wordt gefusilleerd. Van februari 1943 tot september 1945 zit de familie zonder nieuws en de moeder blijft onvoorstelbaar veel hoop koesteren op een terugkeer. Zijn naam komt namelijk niet voor op de lijst van de terechtgestelden die op dezelfde dag en in het kader van dezelfde zaak waren aangehouden. In het begin lijdt VW er niet echt onder, ze wordt er zich slechts af en toe van bewust. Haar vader was als kapitein-commandant van het Belgisch leger vaak uithuizig. Hij was niet erg gesteld op kinderen en lachte ook erg vaak met haar, ook omdat ze zich moeilijk kon bewegen. VW leed aan beendertuberculose waardoor ze het grootste deel van haar jeugd moest besteden aan behandelingen die haar overigens nooit zullen genezen. Ze voelt zich niet geliefd door haar vader. Eens zijn dood bekendt raakt, slaagt de moeder van VW er niet meer in om over hem te praten, ze houdt alle herinneringen angstvallig voor zichzelf. Ze heeft te veel geleden onder zijn verdwijning. Haar opvoeding laat trouwens niet toe zich te laten gaan of gevoelens de vrije loop te laten. Na een aantal jaar houdt de moeder het niet meer uit in België en ze vertrekt naar Kongo om er bij één van haar zonen te gaan wonen. VW blijft als jong meisje alleen achter : haar familie is uiteengevallen en zij wil niet naar het buitenland vertrekken. Ze begint psychologie te studeren aan de universiteit, maar maakt haar studie niet af omdat ze te veel lijdt onder de verwaarlozing en de eenzaamheid en omdat ze teleurgesteld is over het te technische karakter van de opleiding. Haar interesseerde vooral alles wat met psychoanalyse te maken had. Ze gooit het over een andere boeg : ze doet regentaat en zal gedurende een dertigtal jaar les geven. Rond haar achttiende is ze ook op zoek naar affectie, wil ze zich vestigen en een gezin stichten. De ideale man in haar ogen, die ze haar hele leven zoeken maar nooit vinden zal, zou in feite haar vader moeten vervangen. Ze bouwt haar leven dus als alleenstaande uit, sterk in het geloof dat ze als enige van haar familie heeft behouden, maar kwetsbaar wanneer ze terugdenkt aan haar vader die in haar herinnering “altijd triest, ziek en anders, door een ongetroost verdriet van zijn familie gescheiden” was. In haar diepste binnenste heeft ze het moeilijk met de stilte waarin het levenseinde van haar vader gehuld is en ze hoopt nog altijd heimelijk dat zijn laatste brief, zijn afscheidsbrief op een dag zou worden teruggevonden... En het onvoorstelbare gebeurt... 47 jaar nadat hij was geschreven wordt de bewuste brief teruggevonden in een Russisch archief en aan haar overgemaakt.

⁶ VW is kort na het interview overleden. Zij heeft ons een boek geschonken dat gewijd is aan de herinnering aan haar vader.

En nog onvoorstelbaarder, de inhoud ervan verandert haar levensloop totaal. Ze ontdekt er de zin in van haar vaders dood. Van dan af wil ze deze boodschap aan haar familie overbrengen en zet ze zich aan het schrijven van een familiegeschiedenis. Eens dat werk volbracht, voelt ze zich tot rust gekomen. Toen wij haar ontmoetten, liep VW over van energie. Enkele weken later overleed ze.

Erfgenaam van woorden van hoop en tederheid

MD wordt in 1929 geboren als het vierde kind van een praktiserende katholieke Brusselse familie. Zijn vader is bankbediende. In de vroege ochtend van 7 juli 1942 wordt de vader thuis door de Duitsers aangehouden. Hij is een echte patriot – heel discreet over zijn clandestiene activiteiten als lid van de groep Zéro – met een overdreven rechtvaardigheidsgevoel en plichtsbesef. In het begin zit hij in de gevangenis van Sint-Gillis en correspondeert hij met zijn gezin om hen gerust te stellen, er ook van overtuigd (of met de bedoeling om te overtuigen) dat de oorlog een ‘goeie’ afloop zal krijgen. Zijn brieven getuigen van een grote affectie voor de zijnen, van een grote bezorgdheid voor de anderen in het algemeen en van een onwankelbare moed. Eind 1942 wordt hij naar Duitsland overgebracht en in Bonn berecht. Hij wordt er veroordeeld voor “het verlenen van steun aan de vijand en het toebrengen van schade aan de Wehrmacht en voor het doorspelen van informatie aan of in het voordeel van de vijand”. Op 15 oktober 1943 wordt hij in Keulen onthoofd. Minder dan een maand later overlijdt zijn vrouw aan longtuberculose en nog eens zeven maand later sterft één van de drie zussen van MD aan de gevolgen van een kwaadaardige bloedaandoening. Beiden overlijden zonder te weten dat hun man, respectievelijk vader hen was voorgestaan.

Op de dag dat zijn vader gearresteerd wordt, wordt de op dat ogenblik 13-jarige MD ‘s middags van school gehaald en vervolgens, met het doel hem te beschermen, al snel weggehouden van de gebeurtenissen. Na de dood van zijn moeder wordt hij opgevangen door zijn oom en tante (de zus van zijn vader). Hij verneemt dat zijn vader is overleden wanneer hij als 16-jarige terugkomt van een scoutsweekend. Het nieuws wordt hem verteld met de mededeling dat “zijn vader in elk geval niet geleden heeft”. Zijn tante zal alles in het werk stellen om de herinnering aan haar broer levendig te houden. Ze hadden een heel affectieve band. De bank zal een deel van de studie van de kinderen bekostigen en ze zullen nog gedurende vele jaren de wedde van hun vader uitbetaald krijgen. MD studeert voor ingenieur. Hij ontmoet zijn toekomstige echtgenote wanneer hij pas 18 is. Zij komt uit een erg conservatieve familie; hun vaders waren vrienden. Uit dit eerste huwelijk worden drie kinderen geboren. Na een zekere tijd scheiden ze. MD wordt zich ervan bewust dat hij met dat huwelijk vooral een nieuw gezin wilde stichten in de hoop er de tederheid en genegenheid die hij vroeger gekend had, terug te vinden. Die behoefte was nog sterker doordat hij sinds zijn adolescentie eerst op internaat en nadien op kot zat en tijdens de weekends bij zijn oom en tante ofwel bij zijn zussen was. Het toeval wil dat hij tijdens een zakenreis, zijn eerste naar

Duitsland, in Keulen belandt. Hij maakt van de gelegenheid gebruik om er de gevangenis te bezoeken waarin zijn vader opgesloten zat.

Hij zal veertig jaar wachten vooraleer te beslissen in dat verleden te gaan graven en een poging te ondernemen de laatste maanden uit het leven van zijn vader te reconstrueren. Vandaag heeft hij het gevoel “dat de cirkel rond is”, met uitzondering dan van de laatste brief van de ter dood veroordeelde die hij zo graag zou hebben gevonden. In 1993, op de verjaardag van het overlijden van zijn vader, gaat MD, samen met heel zijn familie, een roos leggen op de gedenkplaats voor wie in Keulen werd terechtgesteld. Het leven heeft hem niet gespaard, maar de grondslagen van de opvoeding die hij tijdens zijn kindertijd en het begin van zijn jeugd genoten heeft en zijn karakter hebben ervoor gezorgd dat hij de levensomstandigheden aankon en er tegen aan wist te gaan. De herinnering aan een nabije en geëngageerde, liefdevolle en wilskrachtige vader heeft hem sterk en sereen gemaakt.

Ik begrijp de hardnekkigheid niet na al die jaren

MB wordt in 1937 te Leuven geboren. Hij is de oudste van vier kinderen en stamt uit een familie uit de middenklasse. Zijn vader, een slagerszoon, was priesterstudies begonnen aan het Klein Seminarie, koos vervolgens voor talen en werd doctor in de Germaanse filologie. Voor en tijdens het begin van de oorlog is hij leraar in verschillende scholen, in 1942 zal hij aangeworven worden om les te geven aan SS-kaders te Bensberg en te Berlijn-Spandau in Duitsland. Vervolgens zal hij werken voor de Einsatzstab Rosenberg, eerst in de kantoren van de Gestapo aan de Louizalaan, daarna in Duitsland. Hij had zijn kamp gekozen om puur politieke redenen, uit overtuiging. MB ziet hem als een radicale en fanatieke flamingant. In 1944 vertrekt heel de familie naar Duitsland. De vader blijft werken voor de Einsatzstab in de lokalen van de universiteit van Praag en de drie oudste kinderen volgen les in een plaatselijke school. Als de oorlog afgelopen is, proberen ze naar België terug te keren, maar op de terugweg wordt de vader onverwacht aangehouden in Luxemburg. MB is dan 8 jaar en beseft maar al te goed wat er gebeurt, maar weet niet veel over de politieke activiteiten van zijn vader. Toch ging hij ervan uit dat zijn vader problemen zou krijgen. Zijn vader, die geen bloed aan zijn handen had, rekende erop dat hij er goedkoop van af zou komen Volgens MB dacht hij dat hij zich daarin niet vergist had.

Terug in België trekt de moeder met haar kinderen bij haar familie in en onderhoudt ze contacten met het collaboratiemilieu dat haar helpt om in haar levensonderhoud te voorzien. De kinderen zullen in erg verschillende situaties belanden. Zijn zussen, die nog ten dele Duits praten, worden beschouwd als collaborateursdochters, met alle moeilijkheden vandien. MB daarentegen slaagt erin die episode verborgen te houden en past zich snel en nagenoeg instinctief aan. Dan begint de periode van de gevangenisbezoeken. Er wordt niet met elkaar gepraat, de communicatie gebeurt via stukjes papier. De vader is nooit erg

expressief geweest en er zijn niet bepaald hechte affectieve banden. Zijn levenshouding was Spartaans, rigoureuus, zonder twijfel een erfenis van zijn opleiding bij de jezuiten. Op dat ogenblik is de hele familie optimistisch over de afloop van het proces. Maar plotseling verneemt zij dat vader terechtgesteld is. Enkele jaren later gaat moeder samenwonen met een oud-rexist.

MB heeft geen gevoel van schaamte over zijn vader, zelfs al aanvaardt hij de keuze die hij gemaakt heeft niet. Hij heeft altijd geprobeerd objectief te zijn over de activiteiten van zijn vader en voelt zich niet schuldig voor diens verleden. Als antimilitarist wordt hij gewetensbezwaarde, waarna hij, vooral in de communicatie- en de sociale sector, een erg gevarieerde carrière uitbouwt. Hij trouwt met een vrouw die ook uit het collaboratiemilieu afkomstig is. Ze hebben twee kinderen die ondertussen volwassen zijn en totaal niet geïnteresseerd in dat verleden. MB zelf heeft geen enkel contact met het collaboratiemilieu maar heeft wel interesse voor dit aspect van de geschiedenis. Niettemin begrijpt hij de hardnekkigheid niet waarmee maatschappij en politiek na al die jaren op die gebeurtenissen focussen en er niet in slagen dit hoofdstuk af te sluiten. Volgens hem moet men vooruitkijken, moet men zich constructief opstellen. Het is de taak van staat en regering om erover te waken dat alle plooiën definitief worden gladgestreken.

Twee zusters getuigen...

Op het ogenblik dat hun vader gearresteerd wordt zijn de twee zusters VJ heel jong (3 jaar en 10 weken) en herinneren zich dus niets van deze gebeurtenis.

Op 27 oktober 1941 wordt deze vader van drie kinderen, uitbater van een handelszaak in elektrische apparatuur, door de Duitsers aangehouden. Hij is lid van de verzetsbeweging "De Zwarte Hand" en wordt samen met zijn vader, die ook lid is van de beweging, weggevoerd. Pas veel later zal zijn familie van zijn verzetsactiviteiten horen : hij onderhield de radioverbindingen op een vliegveld. De meeste informatie krijgen ze 40 jaar na de gebeurtenissen, door persoonlijke opzoekingen en via ontmoetingen. Destijds wou zijn echtgenote niets van zijn activiteiten weten. Na zijn arrestatie neemt zij de zaak over. Het leven is hard, het gezin wacht op de terugkeer van vader. Deze overlijdt te Wolfenbüttel. Na de oorlog krijgen ze hulp (kleding en andere) maar beide zusters houden een pijnlijke herinnering aan de gebeurtenissen over.

M.M., die hun vader gekend heeft, geeft hen de raad de gevangenis te bezoeken waar deze de dood vond. Zij volgen zijn raad op. Zij hebben het gevoel dat de Duitsers van vandaag niet dezelfde zijn als die van toen; ze begrijpen niet wat er gebeurd is....

Ook al heeft hun vader destijds gevochten tegen fascistische ideeën, toch proberen de zusters op genuanceerde wijze hun stem uit te brengen. Dit is trouwens hun enige betrokkenheid bij de politiek die ze voor het overige verwerpelijk vinden.

Vergeven, ja – vergeten : neen !

In de bossen nabij het huis van MK heeft een groep verzetslieden wapens verborgen die vanuit Londen gedropt waren in april 1944. Ze worden door de Duitsers ontdekt. De vader van MK wordt naar de gevangenis van Gent gebracht. MK is achttien en maakt zich geen zorgen. Alleen via de melkboer die levert aan de gevangenis van Gent krijgt de familie wat nieuws. De vader belandt via verschillende transitkampen in Nederland uiteindelijk in Neuengamme. Op een dag in september of oktober 1945, als hij van het werk thuis komt, verneemt MK het overlijden van zijn vader, ongeveer een jaar eerder. De moeder van MK, die van de activiteiten van haar man op de hoogte was, praat weinig over hem uit angst dat de wonden nooit zouden helen. MK, die ook een vijf jaar oudere zuster heeft, neemt onmiddellijk de bloemenzaak van zijn vader over. Hij is dan achttien, negentien jaar en heeft niet de tijd gehad om zijn opleiding te voltooien. Het beheer van een zaak blijkt echter niet zo eenvoudig. Zijn moeder wordt vrij vlug ziek en de jonge man kan niet anders dan vlug volwassen worden. Voor MK zijn de idealen waarvoor zijn vader gevochten heeft van onschatbare waarde, ook al zou het leven beslist gemakkelijker geweest zijn indien deze niet bij het verzet gegaan was. Enkele jaren later zal hij die idealen zelf aan zijn kinderen proberen door te geven. De democratie is het waard verdedigd te worden en het vaderland mag nooit opgesplitst worden, want dan betekent België niets meer. Graag wil hij samen met zijn kinderen de plaats vinden waar zijn vader het einde van zijn leven doorbracht. Hij is in een katholiek milieu grootgebracht en staat eerder sceptisch tegenover diegenen die aan het Oostfront vochten tegen het communisme. Hij oordeelt dat de gewone man, de gewone Duitse soldaat verplicht was bevelen op te volgen. Daarom kan hij vergeven wat zijn vader is aangedaan maar onder geen enkele voorwaarde wil hij het vergeten.

Een tragische en traumatiserende familiegeschiedenis...

MV is de vierde van een gezin van vijf kinderen. Hij is geboren in 1939 en komt uit een welgestelde burgerfamilie. Aan moederszijde zijn het dokters, notarissen, tandartsen : de antiklerikale maar zeer gelovige hoge burgerij die dicht bij het Daensisme aanleunt. Hij wordt sterk door deze ideeën beïnvloed. Zijn vader komt uit de middenklasse. Hij studeert rechten en notariaat en wordt advocaat. Het leven thuis is prettig. Moeder speelt piano en schildert; de gouvernantes bekommeren zich om de kinderen. Deze welstand is te danken aan het feit dat vader, geboren in 1898, op het hoogtepunt van zijn carrière is. Na de oorlog heeft de vader, een notoir collaborateur, lid van een disciplinaire commissie van de De Vlag, schrik gefusilleerd te zullen worden en vlucht. Na lange omzwervingen belandt hij uiteindelijk in Argentinië. MV zal hem niet meer levend terugzien. De familie blijft in België. Hij ontsnapt echter niet aan de gevolgen van het

engagement van de vader. Het huis wordt leeggeroofd. MV wordt gebrutaliseerd. Zijn moeder sterft aan het eind van de oorlog en de kinderen gaan her en der wonen. Vader wordt bij verstek tot 15 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hij heeft in Argentinië een nieuw leven opgebouwd en blijft per brief in contact met zijn kinderen. Twee van hen gaan hem daar vervoegen. MV is te jong en blijft in België. In Argentinië beheert de vader een onderneming van 200 hectare in erg onzekere en moeilijke omstandigheden. In 1956 gebeurt een drama : hijzelf, zijn echtgenote en de twee oudere broers van MV worden vermoord. MV verneemt dit via de kranten. Hij zal later ter plaatse een onderzoek instellen maar zal veel moeilijkheden ondervinden om de stilte rond deze zaak te doorbreken.

Wie niets gedaan heeft, leeft nog

VM is een kwetsbare vrouw die toch aanvaard heeft te spreken. Nadien zal ze ons zeggen hoe heilzaam dat voor haar geweest is. Ze is in 1938 geboren en wordt al erg snel, vanaf 1941-1942, geplaatst. Zoals alle ondergedoken kinderen moet ze leren leven met een andere naam en haar verleden, familie en geschiedenis vergeten. Haar (joodse) ouders hebben zich geëngageerd in de strijd van de Gewapende Partizanen. In 1943 wordt haar moeder aangehouden, naar Sint-Gillis overgebracht en vervolgens gedeporteerd naar Ravensbrück. Aan haar dochter zegt men dat ze in het ziekenhuis ligt. Haar vader, die het gevaar was blijven trotseren om zijn dochter te bezoeken, wordt op zijn beurt in juli 1944 opgepakt. De bevrijding wordt gekenmerkt door een nieuwe overgangsfase. VM verhuist van familie naar familie alvorens tot rust te komen in een opvangstructuur van 'Solidarité juive' te Couillet. Dan is het wachten geblazen, maar de naargeestige oorlogstijd is wel voorbij. Op een dag voltrekt zich het mirakel, haar moeder komt haar opzoeken. Ze zullen wel nog niet meteen samen kunnen wonen, maar deze nieuwe wachttijd, afgewisseld met bezoeken, heeft iets wonderbaarlijks. Uiteindelijk begint VM samen met haar moeder een nieuw leven. Over haar vader hebben ze dan nog altijd geen nieuws. Haar moeder vertelt over de oorlog enkel leuke anekdotes. Toch krijgen ze het nieuws waarvoor ze zo vreesden. Haar vader, die ze zo vereerde, is dood terwijl diegenen die niets gedaan hebben, nog steeds in leven zijn. Haar moeder hertrouwt niet. Voor VM begint opnieuw een trieste periode waar ze eigenlijk nooit meer overheen raakt. Op 18-jarige leeftijd begint VM geschiedenis te studeren, maar als ze afstudeert verkiest ze geen job uit te oefenen die haar voortdurend zou confronteren met de periode van de Tweede Wereldoorlog en opteert ze voor het onderwijs. Toch zal ze in het kader van haar school een tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog organiseren, in zekere zin haar manier om erover te praten. Op politiek gebied engageert ze zich eerst bij de communistische jeugd, maar verlaat die al snel om naar de rechtersvleugel van het politieke spectrum te evolueren.

Verhalen die getuigen van een rijke ervaring : enkele richtlijnen voor een analyse

De dag waarop het noodlot toeslaat

Meestal gebeurt de aanhouding van de geliefde persoon onverwacht en soms op schokkende wijze. In één ogenblik stort een wereld in elkaar. De vader van VG en VC wordt op het werk aangehouden maar al vlug komen de Duitsers naar de respectievelijke woningen in de (ijdele) hoop bezwarende documenten te vinden. Men kan zich de sfeer gemakkelijk voorstellen : het huis wordt doorzocht, de meubels vernield, familieleden ondervraagd of zelfs meegenomen. Soms is het kind hierbij aanwezig. VC is getuige van de gevangenneming van haar moeder terwijl zijzelf door de Duitsers weggejaagd wordt. VD wordt uit zijn slaap gewekt door motorlawaai in zijn anders zo stille straat, hij vermoedt het onvermijdelijke “maar wil het nog niet geloven”, verstoopt zich onder de dekens gedurende een eindeloos durend moment. De tijd gaat voorbij en even hoopt hij zelfs dat het om een vals alarm gaat : jammer genoeg zijn de Duitsers gewoon alle ontsnappingswegen aan het afsluiten voor ze tot de actie overgaan.

Ook MK herinnert zich : “Het was in juli 1944. Het leek wel een aanval. Wij woonden op een boerderij. In één ogenblik waren we omsingeld. Wij moesten allen de handen in de lucht steken”. Hij wordt samen met zijn vader weggevoerd. Door een verklikking weten de Duitsers dat er

wapens verborgen zijn in het bos. De mannen moeten graven. Een hele groep wordt onthoofd. MK, hoewel 18 jaar oud, wordt gelukkig vrijgelaten.

Zelfs indien het kind niet rechtstreeks getuige was van de aanhouding, is de wanhoop er niet minder om. VG verneemt de arrestatie van haar vader als ze ‘s middags thuis komt van school. Haar herinneringen zijn haarscherp. Haar moeder is wanhopig en lijkt niet in staat het leed van de kinderen te verzachten.

Wanneer de vader van VW thuiskomt weet hij dat de Duitsers zijn huis aan het doorzoeken zijn. Hij vreest echter voor zijn gezin en geeft zichzelf aan.

De vader van VO wordt bij een vriend dokter aangehouden; de vader van VI geeft zichzelf vrijwillig aan ⁷. De vader van MB wordt aangehouden op de terugweg naar België, zijn vrouw en kinderen achterlatend om op de bagage te letten. De vader van MV vlucht aan het einde van de oorlog, de grond onder zijn voeten voelt te heet aan en hij laat zijn gezin achter.

Deze eerste ogenblikken na de scheiding worden met veel emotie en precisie verteld. In veel gevallen zijn het de laatste fysieke en lijfelijke herinneringen aan de vader, het laatste beeld, het laatste woord, de laatste blik, misschien de laatste zoen.

⁷ In werkelijkheid werd de vader van VI aangehouden, maar wij hebben het verhaal van de getuige gerespecteerd.

Het zijn moeilijke ogenblikken die toch nog niet de volledige draagwijdte van het drama duidelijk maken. Er is immers steeds de hoop op een spoedige terugkeer. De vader van VW bijvoorbeeld wordt voor een “gewone ondervraging” meegenomen. De definitieve bewustwording van de niet-terugkeer komt natuurlijk pas later en het is dan dat de laatste gemeenschappelijke momenten, zo dikwijls opgehaald en gereconstrueerd, hun ware omvang krijgen. Vast en zeker zijn ze zo waarheidsgetrouw mogelijk gereconstrueerd, met het vaste voornemen om de gebeurtenissen zo nauwkeurig mogelijk opnieuw samen te stellen... En dan haalt het leven al gauw de bovenhand, en verplicht hen tot te vlug opgroeien en het afscheid nemen van de jeugdige onbezorgdheid. Voor kinderen van collaborateurs is het na de oorlog vaak onleefbaar om op dezelfde plaats te blijven wonen. MV is getuige van de verschrikkelijke volkswuede, zijn huis wordt geplunderd, hij wordt geslagen. Zijn moeder, die zwaar ziek is, overlijdt kort erna.

Zowel voor de families van collaborateurs als verzetslui betekent de aanhouding van de vader ook het verdwijnen van de kostwinner. De levensomstandigheden worden bijzonder moeilijk. Moeders gaan aan het werk, kinderen worden opgevangen door grootouders of naaste familie. Maar het leven moet verdergaan en soms bijzonder vlug. MD wordt in de namiddag door zijn moeder naar school gestuurd nadat zijn vader 's morgens vroeg aangehouden werd. Zij wijst op de “plicht” en het voorbeeld van de vader. Er is geen tijd voor tranen.

De families proberen wanhopig het aangehouden familielid te bezoeken maar

meestal zijn hun pogingen vruchteloos. Jeugdig en onbezonnen doen sommigen waanzinnige dingen. Zo vertelt VC, toen 19, dat zij naar de *Gestapo* gegaan was om de toelating te krijgen haar ouders te bezoeken. Zij werd aan een streng verhoor onderworpen en eveneens met gevangenneming bedreigd. Waarop ze antwoordde : “Dat kan mij niet schelen, dan zie ik tenminste mijn ouders !”. Anderen krijgen wel toelating om contact te hebben met hun gevangen vader. VI bezoekt haar vader in de afdeling van de ter dood veroordeelden en heeft nog verschillende brieven van hem bewaard van deze periode. Zij is jong en is zich van de dramatiek van de gebeurtenissen niet ten volle bewust. Voor haar zijn dit bezoeken in een enigszins ongewone omgeving. Toch blijft er een vreemd gevoel en vage herinneringen die later met droefheid beladen worden, wanneer ze de feiten kent... MB, wiens vader op een vonnis wacht, correspondeert en bezoekt hem in de gevangenis “maar er wordt niet gesproken, we geven elkaar briefjes”. De familie bidt veel in afwachting van een gunstige afloop van het proces; de vader heeft geen bloed aan zijn handen. De vader van MD schrijft dikwijls naar zijn vrouw en zijn zuster. Hij maakt zich zorgen om hen, hij bedankt diegenen die in zijn afwezigheid zijn familie helpen. Zij krijgen nooit de toelating om hem te bezoeken. Ze hebben er nooit aan getwijfeld dat het goed zou aflopen voor hem en zijn zoon. In het geval van VW heeft de moeder contact met haar man. Zij kan hem bezoeken en gedurende een tijd voedsel en kleding bezorgen. Van zijn kant schrijft de vader in het geheim briefjes op sigarettenvloeijs, tot de verbinding definitief verbroken wordt. Maar deze contacten zijn eerder zeldzaam. In de meeste gevallen betekent het vertrek naar

Duitsland ook het afbreken van de contacten. Deze periode zonder enig nieuws is ontegensprekelijk bijzonder moeilijk voor de families. De verslagenheid is zeer groot maar het motto “geen nieuws, goed nieuws” houdt hen overeind. In heel veel gevallen is de aanhouding, zoals we eerder al vermeldden, ook de definitieve breuk.

Het nieuws van het overlijden, de niet-terugkeer en het zo gevreesde bericht

Hoe en in welke omstandigheden bent u op de hoogte gebracht van het overlijden van uw vader of moeder? Dit is de vraag die we aan onze getuigen gesteld hebben. Het zal geen verwondering wekken dat de kinderen van verzetslui in de periode voor de bevrijding grote hoop gekoesterd hebben. Voor de kinderen van collaborateurs stort de wereld in mekaar. Maar afhankelijk van hun leeftijd verschilt hun perceptie van de ernst van de gebeurtenissen. Dit verschrikkelijk moment wordt door de geïnterviewden op verschillende wijze beleefd. Het bericht komt vaak een tijd na het reële overlijden en het verdriet komt niet onmiddellijk. De afwezigheid duurde soms al zo lang en het was al zo lang geleden dat de familie nog nieuws kreeg. De vader van MD wordt aangehouden op 7 juli 1942 en vijf maand later naar Duitsland overgebracht. Vanaf dat ogenblik ontvangt zijn familie geen nieuws meer. Op 6 juli 1945 worden zij van zijn overlijden op de hoogte gebracht: de veroordeelde – *Nacht und Nebel*-gevangene –

werd op 15 oktober 1943 ge Guillotineerd. Daar waar kinderen van verzetslui hun verdriet openlijk kunnen tonen moeten kinderen van collaborateurs dit verbergen. Deze niet verwoorde gevoelens kunnen een zware last zijn. Dit onderdrukken van emoties zal op heel verscheidene wijze beleefd worden. Een gedeeld verdriet is per definitie gemakkelijker te verwerken dan een verdriet dat moet verdrongen worden.

Over het algemeen kan of wil geen enkel familielid op het ogenblik van de aanhouding van de vader en/of de moeder geloven dat hij of zij niet meer zal terugkeren. Dit gevoel overheerst zowel in de families van collaborateurs als van verzetslui. VC huurt een nieuw huis (het oude is vernield bij een luchtaanval) in afwachting van de terugkeer van haar ouders. Enkel haar moeder zal weerkeren. Zolang er hoop is dat haar man terugkeert spreekt de moeder van VW over hem met de kinderen. Na het laattijdige bericht van zijn overlijden⁸ hult de moeder zich in stilzwijgen. Voor de dochter is deze dagelijkse stilte in zekere zin de voortzetting van “*Nacht und Nebel*” die haar vader bij leven veroordeelde en die hem na zijn dood nogmaals veroordeelt. In plaats van het rouwproces dat door de Duitsers onmogelijk werd gemaakt – de naam van de vader was bijvoorbeeld niet vermeld in het register van de gemeente waar hij overleed in tegenstelling tot die van de andere ge Guillotineerde gevangenen – kwam stilte en ontroostbaar verdriet. VG heeft dezelfde ervaring. Haar moeder is in 1993 overleden en heeft volgens VG te weinig over

⁸ De vader is reeds een jaar en drie maanden overleden wanneer de familie eindelijk een brief krijgt van de aalmoezenier van de gevangenis waarin de executie gemeld wordt.

deze gebeurtenissen gepraat. De situatie is hier aanvankelijk wel volledig anders : voor het bericht van overlijden verklaart de moeder in detail de beweegredenen en het engagement. Daarna het tegenovergestelde : “Het was te pijnlijk, er werd niet meer zo openlijk over gepraat”. Alleen de moeder van VK is na de arrestatie overtuigd van de fatale afloop en van het feit dat haar man nooit meer zou terugkeren.

Het bewust ervaren van de ernst van het bericht is ook, zoals we eerder reeds vermeldden, afhankelijk van de leeftijd van de getuige op dat ogenblik. Eerst en vooral zijn er de kinderen die op het moment van de feiten nog zeer jong zijn. VT heeft geen enkele herinnering aan de scheiding met haar moeder. Ze is twee jaar wanneer haar vader uit het kamp terugkeert. Zij heeft altijd bij haar grootmoeder geleefd en heeft hem nooit gekend en is vooral zeer angstig wanneer zij hem voor het eerst ontmoet. VP is drie jaar wanneer haar vader in 1947 gefusilleerd wordt en was zich van deze gebeurtenis niet ten volle bewust. Tot ze zestien is weet ze enkel dat haar vader gestorven is in de oorlog en weet ze zelfs niet dat haar moeder tegen haar vader heeft getuigd op zijn proces. De moeder van VD weet niet dat haar man in juni 1945 zonder enige vorm van proces in een weide gefusilleerd is. Een aanwezige vriend had haar afgeraden om “op die plaats” te gaan kijken wat er gebeurd was. Werd de vader van VD wel op die plaats gefusilleerd ? Vandaag tracht zij zich dit voor te stellen, met de idee dat men die tijd geen notie had van het belang een lijk te zien om het rouwproces te kunnen doormaken. Wanneer haar moeder met haar dochter naar België terugkeert is haar man gewoon “verdwenen” – “mama is gedurende enkele jaren blijven twijfelen” –

in die mate dat ze zich voornam op zijn terugkeer te wachten om zijn mening te kennen in verband met het doopsel van hun dochter. In 1948 wordt het kind gedoopt.

Dan zijn er de kinderen die oud genoeg waren om de gebeurtenissen te begrijpen, maar te jong om de draagwijdte van deze definitieve leegte te beseffen. Wanneer men aan VW zegt dat haar vader gefusilleerd is lijdt zij daar in eerste instantie niet echt onder. Slechts langzaam aan zal zij zich bewust worden van de gevolgen van zijn verdwijnen. MB zegt niet echt een groot verdriet gevoeld te hebben bij het overlijden van zijn vader : “Papa was al zo lang geleden vertrokken”. Natuurlijk ervaart hij dit overlijden als een persoonlijk drama maar waarvan hij toch het belang wil relativeren : “Op dat ogenblik was alles dramatisch. Vandaag zijn dramatische gebeurtenissen meer uniek, maar toen, in Antwerpen, waren er veel mensen die met een groot verdriet geconfronteerd waren”.

Een constante bij het merendeel van de kinderen van verzetslui die groot genoeg waren om de feiten bewust te beleven is het gevoel van spijt : “Ik heb geen afscheid kunnen nemen”... een erg pijnlijk gevoel dat bovendien “onherroepelijk” is. Dit onherroepelijke is de diepe frustratie van de gemiste laatste woorden van liefde.

Tenslotte zijn er de adolescenten en de jonge volwassenen die oud genoeg waren om de volle draagwijdte van het bericht te beseffen, zelfs al probeert hun omgeving dit voor hen te verzachten. MD is zestien jaar wanneer men hem bij de terugkeer van een scoutsweekend vertelt dat zijn vader gestorven is. Zijn moeder is inmiddels

na een lange ziekte overleden en hij woont bij de zuster van zijn vader. Het nieuws komt heel hard aan, zelfs wanneer men probeert het leed te verzachten door te zeggen dat hij niet geleden heeft. De dag van de publieke hulde, op het ogenblik dat het lichaam van zijn vader gerepatrieerd wordt, verneemt hij dat hij met een bijl onthoofd werd ⁹.

VG en haar familie vernemen het overlijden van de vader via vrienden. Het verhaal van zijn laatste ogenblikken is uiterst nauwkeurig en precies. De voogd van de kinderen vindt dat zij dit moeten weten. Deze wetenschap draagt bij tot het dramatische van de scheiding. De aankondiging van het overlijden van de vader van VC is werkelijk dramatisch. Haar moeder is pas uit het kamp teruggekeerd, ziek en erg verzwakt. Men kondigt VC de terugkeer van haar verloofde aan en minder dan een half uur later verneemt ze dat haar vader niet zal terugkeren. Ze verwijdert vlug de vlag die ze ter gelegenheid van de terugkeer van haar verloofde had opgehangen, maar durft haar moeder niet te zeggen dat haar man gestorven is. De dokter en de priester zullen deze taak op zich nemen. Haar verloofde die haar vader in de kampen ontmoet had, kan niet geloven dat deze overleden is. Deze gelijktijdige gevoelens van vreugde en verdriet vallen zwaar.

VO verneemt de dood van haar vader van een nicht die verpleegster is bij het Rood Kruis en die dit bericht via teruggekeerde gevangenen vernam. De familie kan dit nieuws moeilijk geloven en blijft hopen. De stappen die ondernomen worden om zekerheid te hebben over het overlijden

van de vader in het kamp zijn pijnlijk en duren lang. Maar zonder zekerheid is er geen rouw mogelijk. De vader is verdwenen zonder sporen na te laten. Ook VM wacht lange tijd op de terugkeer van haar vader. Noch zij noch haar moeder zeggen ooit : “papa komt nooit meer terug”.

Het rouwproces van de geïnterviewde personen heeft zich op verschillende manieren geuit. Zowel de leeftijd die de betrokkenen op het moment van de feiten hadden als de affectieve band die hen met de verdwenen persoon verbond, hebben ten dele hun gevoelens bepaald. Het verwerken van het verdriet is nauw verbonden met de mate waarin zij liefdevol opgevangen werden na de traumatische gebeurtenis. We komen hier later op terug.

De “plaatsvervangers”

We hebben nagegaan of bij het overlijden van de vader (of de moeder) iemand vrijwillig – volledig of ten dele – de rol van de ontbrekende ouder op zich genomen heeft of dat het kind zelf deze vervangende persoon gezocht heeft. Het is inderdaad zo dat een kind dat één van zijn ouders verliest nood heeft aan een nieuwe houvast. Hoe zal zijn identiteit gevormd worden in een andere familiale omgeving ? Deze vervangers kunnen openlijk optreden of eerder op de achtergrond blijven. Dikwijls zijn het de grootouders op wie het eerst beroep gedaan werd. En dit vooral in het geval dat de overblijvende ouder eveneens een geëngageerd persoon was. Maar men kan niet stellen dat ze de plaats van de afwezige vader of moeder ingenomen hebben. Ze hebben eerder hun

⁹ In werkelijkheid is de vader van MD niet onthoofd maar geëxecuteerd. MD verneemt dit pas later.

rol van grootouders ten volle op zich genomen. Men kan zich nochtans gemakkelijk een aantal moeilijke situaties inbeelden. VP, die nog een baby is, bevindt zich bij haar grootmoeder in afwachting dat haar gedeporteerde moeder terugkomt. De grootmoeder weet echter dat dit het kind van een verrader is. Zij zal niet nalaten haar afkeuring te laten blijken aan haar dochter wanneer deze terugkomt : kind/ moeder van een bastaard waarvan de vader een verrader is ! Een verschrikkelijk lot. VI heeft heel gelukkige herinneringen aan de jaren die ze bij haar grootmoeder doorbracht. Door de aanwezigheid van haar kleinkind slaagde deze erin het tragische lot te vergeten van haar zoon, die ze alleen had grootgebracht, een briljante geest die echter “gedwaald” had om dan in de collaboratie verzeild te raken. Het was dan ook niet gemakkelijk voor VI om deze grootmoeder te moeten verlaten op het moment dat haar moeder hertrouwt en haar drie kinderen bij zich neemt.

Anderzijds verplicht de aanhouding van een ouder tot een verandering van levenswijze die noodzakelijk is voor het overleven van het gezin. Zoals we eerder reeds onderstreepten heeft de afwezigheid van de vader vooral financiële moeilijkheden tot gevolg. In de meeste gevallen is de moeder die alleen overblijft, verplicht om aan het werk te gaan om aan de noden van haar gezin te kunnen voldoen. Genoodzaak door de omstandigheden is dit gezin dikwijls her en der verspreid. Tot haar tiende heeft VD een “nomadenleven” geleid. Zij leefde in gezinnen die goed met haar moeder bevriend waren. Voor de overlevende ouder is het opgaan in een beroep soms een manier om het verdriet te boven te komen. Vele van de ouders van

de getuigen zijn opnieuw gehuwd om – en de kinderen zijn zich hiervan bewust – terug een normaal gezinsleven te hebben. Zonder twijfel speelde de liefde hier een ondergeschikte rol. Dit is zeker het geval voor de moeder van VP; ook de moeder van VI hertrouwt met een “man die niets te betekenen heeft”, jonger dan zij. Hij heeft de rol van vader niet op zich genomen, de moeder heeft beide rolpatronen voor haar rekening moeten nemen. Hij was “de lieve grote zoon die geld in de lade bracht”. Ook VG beschouwt haar voogd als een man van goede wil maar nogal onbeholpen : “het was niet echt dat”. In deze interviews vinden we een duidelijke constante, namelijk de primordiale positie van de vrouw in de rol van vervangouder, in de rol van zowel vader als moeder. Zij die het geprobeerd hebben, hebben gefaald. VD zegt over haar oom naast wie ze woonde met haar moeder : “Hij was ten dele een vervanger. Hij was een zeer introvert man, zachtvaardig, gedomineerd door zijn vrouw. Hij was een goed man maar ik had mij een ander beeld gevormd van mijn vader”. De vader van VT is opnieuw gehuwd. Zijzelf, die haar moeder nooit gekend had, is de enige die de nieuwe echtgenote ten volle aanvaardt; zij noemt haar tijdens het gesprek trouwens “mama”. Haar vader heeft met haar weinig over haar biologische moeder gepraat, maar ze vindt niet dat deze stilte zwaar gewogen heeft. Haar vader – een diplomaat – is ongetwijfeld een over het algemeen gereserveerd man die zelden zijn gevoelens toont, een karaktertrek die zijn dochter zeker ten dele overgeërfd heeft. MV en zijn vier broers en zusters wonen bij drie verschillende families. Deze oplossing was zonder twijfel noodzakelijk maar heeft hen voor altijd getekend.

Dikwijls is het pas later, tijdens de puberteit of bij de eerste liefdesperikelen dat de afwezigheid van de vader ten volle zal doorwegen. De volledige draagwijdte van het gemis komt dus pas later tot uiting. In veel gevallen krijgt het leven na de dood van de vader opnieuw vorm, ditmaal geconcentreerd rond de vrouwen, ofwel in de vorm van een bevoorrechte relatie moeder-dochter, grootmoeder-kleindochter en die dus drie generaties beslaat. Deze gesloten wereld waar niet echt plaats is voor mannen is een beschermend universum.

De stilte weegt

Er zijn drie soorten stiltes; die van de overblijvende ouder of familie ten opzichte van de overledene, die van het kind zelf en tenslotte de stilte die het gevolg is van een gebrek aan informatie, ondanks de vele pogingen om deze te verkrijgen. Al onze getuigen hebben hun eigen verhaal. Allen hebben ze op zeker ogenblik de behoefte gehad meer te weten over het engagement en de omstandigheden van het overlijden van hun vader of moeder. Aan de kleinkinderen en sommige adolescenten heeft men niet onmiddellijk alle feiten verteld. Zonder twijfel wegens hun jeugdige leeftijd, om hen te beschermen, uit schroom, uit angst verdrietige gebeurtenissen weer boven te halen, of gewoon omdat de volwassenen ook niet alles wisten. In vele gevallen begint deze stilte pas na de aankondiging van het overlijden; er is een voor en een na. VG heeft het over een “keerpunt”, “we spraken niet meer zo openlijk, het was te pijnlijk”. Dit stilzwijgen van de moeder wordt door het kind op zijn manier overgenomen : “Na de dood van papa heb ik niet meer gespeeld”. MK, wiens moeder vijf jaar na de oorlog overleden is, vindt

zwijgen gemakkelijker dan spreken. Telkens als hij over zijn vader spreekt gaat de wonde weer open : “Hoe meer ik erover spreek, hoe meer verdriet ik voel”. De moeder van VW wou niet over haar man praten. Ze had er zo erg onder geleden dat ze niet meer in staat was om erover te spreken. Bovendien kan ze op deze manier de herinneringen aan haar man voor zichzelf alleen houden. VD herinnert zich “gefluisster” : “Ik weet zeker dat men over mijn vader en mij praatte... het viel mij zwaar”.

Er is ook de omgekeerde reactie. Als de moeder van VC uit het kamp terugkeert praat ze onophoudelijk, ze vertelt haar verhaal telkens opnieuw. VC heeft later spijt over haar opmerkingen dat haar moeder steeds hetzelfde herhaalde... zonder te beseffen dat dit precies goed voor haar was. Maar over het algemeen vinden de volwassenen het moeilijk over hun verdriet en lijden te praten in aanwezigheid van de kinderen. Misschien heeft VC – wegens haar leeftijd – in dit verband een andere ervaring gehad. Zij is 22 op het einde van de oorlog en haar moeder praat dus met haar als tegen een volwassene. De ervaring van VM lijkt ons een meer klassiek patroon te volgen : bij haar terugkeer vertelt haar moeder niet over het lijden dat ze onderging, maar vertelt haar kampervaring via amusante anekdotes. Pas veel later, nadat ze er een film over gezien had, beseft VM ten volle wat haar moeder doorstaan heeft. Ze probeert dan erover te praten, maar haar moeder weigert hierop in te gaan, hoewel het trauma duidelijk aanwezig is en zichtbaarder wordt naarmate haar gezondheidstoestand verslechtert.

Een aantal getuigen zegt dat ze zich als kind, of zelfs tiener, niet zo erg om de afwezige ouder bekommerden. Tot haar zes-

tiende dacht VP dat ze de dochter was van een man die tijdens de oorlog gestorven was. Vermits haar moeder bij het verzet was, was het voor haar vanzelfsprekend dat haar vader – waarvan ze verder niets wist – dat ook was. Men kan zich de wanhoop van een tiener inbeelden die van haar grootmoeder verneemt : ”Zwijg maar jij, jouw vader was een verrader”, zonder verdere uitleg. Hoe de confrontatie met de moeder aangaan waarvan men plots beseft dat ze hierover niets verteld heeft ? De tienertijd is immers de leeftijd waarop de dingen niet meer zo duidelijk zijn, waarop men een nieuw houvast zoekt. Hoe reageren wanneer de geruststellende mythe van een vader in het verzet verschrompelt en hij plots de allures van een gemene collaborateur aanneemt ? De tiener gaat op zoek in de familiedocumenten maar laat nog steeds niet blijken aan haar moeder dat ze de waarheid kent. Ze voelt zich opstandig, haalt domme streken uit, gaat niet meer naar school. Tot haar moeder op school ontboden wordt. Moeder en dochter ontmoeten elkaar in het bureau van de studiemeester. “Ik moet je iets vertellen” kondigt de moeder aan. En ze vertelt het hele verhaal dat zijzelf zo graag had willen vergeten en ongetwijfeld liefst nooit had beleefd. Want dit levensverhaal is een vergiftigd geschenk. Het meisje, rebels en fier, reageert op een manier die zij zichzelf nog steeds verwijt : “Ik ben opgestaan en heb gezegd dat ik alles wist en ben dan weggegaan”. Bluf of leugen, want alles wist ze niet en ze brandde van verlangen om alles te weten. Men kan zich het verdriet voorstellen van deze moeder die haar dochter zo goed als opbiecht dat ze tijdens de oorlog verleid werd door een man die haar – toen ze zwanger was van hem – had laten aanhouden en bovendien haar hele netwerk had verklikt. Een vriend van de

familie, een belangrijk verzetsman die zelf een broer in de collaboratie had, maar waarvan onze gesprekspartner niet op de hoogte was, ontmoet het meisje en praat met haar. Hoe te ontsnappen aan de schuldgevoelens veroorzaakt door de foute acties van de vader ? Maar schuldgevoel kan zich op verscheidene wijze manifesteren : het kan verpletteren en in de grond boren maar kan anderzijds ook leiden tot een zeker engagement. De rebelse tiener vindt dat zij voor de daden van haar vader een schuld moet inlossen en doet dat door het stellen van goede daden. Deze vurige karaktertrek beheerst nog steeds haar leven en voedt het temperament van deze uitzonderlijke vrouw.

De tweede vorm van stilte is vooral te vinden bij de kinderen van collaborateurs. Zij ontwikkelen vrij vlug een gedrag dat kan omschreven worden als een instinctieve overlevingsstrategie. Zij denken dat geheimhouding hen de beste bescherming zal bieden. Om normaal te kunnen leven is het voor hen nodig om niet over hun vader te spreken of alleen in vage termen, alsof de gebeurtenissen niet hebben plaatsgevonden. Ze kapselen zich in dit geheim in en koesteren een zeker wantrouwen jegens de anderen. Soms gebeurt dit bijna onbewust zoals bij MB, bij wie deze ingesteldheid bijna een tweede natuur wordt. MV vertelt dat onder broers en zussen niet over die dingen gepraat wordt. Soms, na lange tijd, vinden ze toch de moed hiervoor.

De volgende generatie, deze van de kleinkinderen, beleeft deze geschiedenis niet op dezelfde manier. Ofwel willen ze er meer over weten en stellen ze vragen ofwel vertellen de ouders of de overblijvende grootouder erover. Waarschijnlijk gebeurt dit gemakkelijker dan in het verleden. De

dochter van VI heeft altijd haar hertrouwde grootmoeder gekend en stelde zich dus in het begin geen vragen. Later, in haar tienerjaren, verneemt ze dat haar echte grootvader gefusilleerd was. Zij verwijt haar moeder een beetje er een familiegeheim van gemaakt te hebben en geeft haar boeken om over het onderwerp te lezen. VP praat erover met haar dochter wanneer deze twaalf is. “Ik wou niet dat haar hetzelfde overkwam als mij (op haar zestiende vernemen dat haar vader geen oorlogsheld maar een verrader was en dit op erg brutale wijze nvdr). Het was niet nodig dat zij hieronder leed. Het heeft haar sociaal gevormd op politiek en historisch vlak. En dat heb ik haar meegegeven”. MV verkoos niets aan zijn kinderen te vertellen. Hij dacht dat de geschiedenis van zijn vader een fenomeen van “kleine” collaboratie zou worden en dat het trouwens hun integriteit in diverse schoolse en sportieve kringen zou schaden. Vandaag weet hij dat hij zich vergist heeft, dat de maatschappij de pagina nog niet heeft omgedraaid. Sinds een paar jaar geeft hij interviews aan verschillende kranten en praat over het dramatische verhaal van zijn familie. Zijn kinderen hebben verontwaardigd gereageerd over het feit dat zij niet wisten wat hij vandaag aan de pers vertelt... VG was van mening dat ze zich tegenover haar kinderen sterk moest houden, niet mocht wenen, zonder er zich rekenschap van te geven dat kinderen ook kunnen lijden onder het afschermen door hun ouders die niet in staat zijn hun verdriet te tonen. De vrouw wiens vader aangehouden werd toen ze acht was, heeft met opluchting haar kinderen dezelfde leeftijd zien bereiken zonder dramatische gebeurtenissen, en ze had hetzelfde gevoel ten opzichte van haar kleinkinderen. Met haar kinderen heeft ze er niet echt kunnen over praten. Vandaag ech-

ter praat ze met haar kleinkinderen – die kozen om over het verzet te werken voor een schooltaak – over haar overleden vader die in het verzet was. Ook VT, die zelf ogenschijnlijk een duidelijke afstand bewaart met het verleden, vertelt dat haar dochter – die trouwens dezelfde voornaam heeft als haar moeder die in Ravensbrück omgekomen is – in de humaniora een werk gemaakt heeft over vrouwenkampen.

Dit volgehouden stilzwijgen heeft tientallen jaren later soms zware gevolgen... Spijt het verhaal niet opgeschreven te hebben, als laatste eerbetuiging of als leerrijk verhaal voor anderen, of spijt om niet gedurfd te hebben de overblijvende ouder vragen te stellen om welke reden dan ook. VD heeft telkens opnieuw een gesprek met haar moeder uitgesteld met het excuus dat “ze het haar misschien later zou vragen”. Haar moeder is nu tachtig en heeft verschillende hersenletsels opgelopen. Het gesprek zal nooit plaatsvinden...

Sommige getuigen hebben de behoefte om het verhaal door te geven van zich afgeschreven. Nu hij met pensioen is heeft MD eindelijk beslist dit zware dossier uit zijn verleden te heropenen. Hij leest brieven, officiële documenten en persknipsels over zijn vader die bij het verzet was en geëxecuteerd werd te Keulen. Het heeft veertig jaar geduurd alvorens hij ertoe kwam de brieven te lezen die zijn gevangen vader aan zijn familie geschreven had. Na deze moeilijke en emotionele lectuur duurt het nog drie jaar voor hij ertoe kan komen de eerste woorden over te schrijven. Hij stelt zich hierbij vragen, onderlijnt de woorden “laattijdige moed”, “schroom”, “persoonlijke gevoeligheid”, het moeilijk vinden van de juiste woorden. Achter deze laattijdige actie schuilt ongetwijfeld de

fervente hoop om het gevangenisdagboek van zijn vader te vinden, zijn laatste brief, het laatste spoor waarvan MD ongetwijfeld hoopt dat het hem zal toelaten het hoofdstuk af te sluiten. Waarom nu deze wens om ondanks alles het gebeurde door te geven? Twee voorname redenen: enerzijds de vragen van kinderen en kleinkinderen beantwoorden en anderzijds de eigen wortels terugvinden. Deze vraag van de kinderen wordt trouwens meer dan eens door onze getuigen aangehaald. Toch hebben deze kinderen het zelf soms moeilijk om het verhaal te verwoorden. Wij hebben VI kunnen ontmoeten dank zij de bemiddeling van een gemeenschappelijke kennis. Het is via ons dat zij verneemt dat haar zoon met deze tussenpersoon over zijn grootvader gepraat had en dat hij zich dus – in tegenstelling tot zijn vermeende onverschilligheid – voor het verhaal van zijn grootvader interesseert.

Tenslotte is er de derde vorm van stilte, waartegen men niets kan ondernemen omdat ze niet afhangt van de wil van de betrokken personen. Het is de stilte die als een dikke mist de laatste ogenblikken, de laatste gedachte van de geliefde persoon bedekt. Het is de dood die geen enkel geheim lost. Maar soms is het leven onvoorspelbaar en wordt deze stilte verbroken, met uitzonderlijke gevolgen... Dit is het geval voor VW. 47 jaar na de executie van haar vader krijgt ze zijn laatste brief in handen die hij schreef toen hij ter dood veroordeeld was. Zij was er steeds van overtuigd dat haar vader niet van haar hield. Zij had steeds geleden onder zijn gespot met betrekking tot haar handicap, en deze als een loodzwaar gewicht met zich meege dragen. Dan verneemt ze dat haar vader moedig zijn lot en zijn lijden aanvaardde en dit projecteerde in de wens

dat zijn dochter weer zou kunnen lopen. VW is erg onder de indruk van dit teken van liefde, ze is verward en tegelijk verontwaardigd over de stilte waarin men haar vader doet verdwijnen. Zij wil graag getuigen over wat hij doorgemaakt heeft opdat dergelijke verschrikkingen niet meer zouden gebeuren en vooral opdat zijn nakomelingen zouden weten wat voor een man hij was en wat voor een buitengewone persoonlijkheid hij bleek te zijn. Zij begint dus vrij laat het leven van deze man neer te schrijven om “wat licht te doen schijnen op deze man die in al zijn complexiteit meer dan de moeite waard was”.

Op het einde van haar moeders leven vraagt VW haar waar de sigarettenvloei-tjes zijn waarop haar vader boodschappen schreef toen hij in de gevangenis zat in België. Ze krijgt als antwoord dat ze weggegooid zijn en dat hij in de eerste plaats haar man was en pas dan vader. Voor grote droefheid zijn geen woorden. Tot op het einde hebben moeder en dochter trouwens niet meer over deze vader, over deze te vroeg verdwenen echtgenoot gesproken. Op de stilte die haar moeder oplegde, volgde het onbegrip. Wanneer tenslotte de laatste brief aankomt spreekt haar moeder de verschrikkelijke woorden: “Het is te laat”, en eens te meer dekt de stilte alles af. VW heeft vrede met de dingen; de gevoelens die ze voor haar vader heeft zijn in de eerste plaats trots en medelijden. Door zijn verhaal op te schrijven heeft ze haar vader een nieuwe en verdiende plaats toegewezen.

Een moeilijk rouwproces of hoe loskomen van het verleden?

De Reeds enige tijd wordt in de gewone taal steeds meer een begrip uit de psycho-

logie gebruikt, namelijk weerbaarheid : “De capaciteit te slagen, te leven en zich positief te ontwikkelen, op een sociaal aanvaarde wijze, ondanks stress of tegenslagen die normalerwijze het grote risico van een negatieve uitkomst inhouden”¹⁰. Weerbaarheid duidt op de veerkracht van wie een zware tegenslag kende maar hem wist te boven te komen.

Op welke manier hebben de kinderen of jonge volwassenen uit die tijd hun rouwproces beleefd en zijn ze “erin geslaagd te leven en zich op een sociaal aanvaarde wijze te ontwikkelen”? Alweer een gevarieerd palet : sommigen hebben een vrij volledig rouwproces achter de rug en bevestigen dat zij tot een zekere sereniteit gekomen zijn, anderen zijn duidelijk nog volop aan het verwerken, soms ook op een verholen manier, maar de emotie komt bij de minste allusie aan de oppervlakte.

Verschillende personen hebben ons toevertrouwd dat zij het moeilijk hebben om met dergelijk verleden te leven. Deze moeilijkheid werd in meerdere of mindere mate aanvoeld tijdens de verschillende fasen van hun leven. Voor velen was de schooltijd een beproeving. Op dat ogenblik viel dit ongewone lot bijzonder zwaar. Het resultaat was stilte, in zichzelf gekeerd zijn, droefheid. Op verschillende momenten werden het gebrek aan zelfvertrouwen, de angst om op te geven benadrukt. MV heeft veel problemen ondervonden, hij voelde zich een echte “paria”. Ook de puberteit was een moeilijke periode. Bij de eerste liefdeservaringen krijgt de afwezigheid een andere dimensie. Voor sommige vrouwen op zoek naar de man die hun

leven zou delen, was het in werkelijkheid hun vader die ze wilden weervinden, deze vader die ze uiteraard nooit meer zouden ontmoeten. In elke levensloop speelt natuurlijk ook het toeval een rol. Het is ook moeilijk om op zo beperkte schaal conclusies te trekken. Toch lijkt het ons veelbetekenend dat vier van de ondervraagde vrouwen niet getrouwd zijn. Drie van hen ziet een duidelijk verband tussen dit feit en het verleden. Voor VM is haar vader een held. Vandaar dat de man van haar leven alleen maar een held kan zijn, maar dan een held met een tragische lotsbestemming : “De man die ik moest ontmoeten is gestorven tijdens de oorlog”. Ook haar moeder heeft nooit een andere liefde gekend (“niemand kan de plaats van papa innemen”), niemand heeft deze imaginaire liefde kunnen vervangen. Toeval of niet, twee van onze getuigen, kinderen van collaborateurs, zijn gehuwd met respectievelijk een man en een vrouw, eveneens kinderen van collaborateurs. Voor VD was dit trouwens de gelegenheid om meer over haar vader te weten te komen. Haar schoonvader heeft hem immers goed gekend en hij zal de eerste man zijn – zij is in een hoofdzakelijk vrouwelijke omgeving opgegroeid – die echt met haar over haar vader zal praten. Zij ervaart dit als een opluchting, enerzijds, omdat zij voor het eerst een loodzwaar geheim van zich kan afwerpen en, anderzijds, omdat het eindelijk een man is die over haar vader praat. Over het algemeen kan men stellen dat het feit kind van een collaborateur te zijn niet al te veel problemen opleverde op het moment van het huwelijk, maar dat toch hier en daar een verholen vijandigheid aanwezig was, weliswaar onuitgesproken maar toch waarneembaar.

---

¹⁰ B. CYRULNIK, *op.cit.*, p. 215.

Een direct verband – weliswaar in omgekeerde richting – kan ook gelegd worden in het verhaal van VP. Voor haar is het beeld van haar vader die haar moeder verleid en haar vervolgens aan de Duitsers verklikt in die mate een schande, dat haar liefdesleven er onder geleden heeft. “Mijn relaties met mannen zijn hierdoor vervormd. Ik heb schuldgevoelens en mijn vertrouwen in mannen is beperkt. Ik doe mannen zwaar betalen. Iedereen zegt dat ik mij als een man gedraag : ik neem, gooi weer weg, ik leef als een vent”.

Wat opvalt bij anderen – en ook hier is het moeilijk om op deze beperkte schaal tot een conclusie te komen – is dat zij zeer vroeg getrouwd zijn. Wellicht was dit een poging om een vaderfiguur te vinden of, nog eenvoudiger, een eerste man of ook nog de idee eindelijk dit gezin van drie te hebben die ze nooit gekend hadden. VD huwt op haar negentiende en stelt zeer duidelijk dat zij dit deed uit de behoefte het gezin te hebben dat ze zelf nooit kende. MD heeft dezelfde behoefte; hij ontmoet zijn toekomstige echtgenote als hij achttien is. Hij ziet de persoon van zijn moeder in haar. VG verklaart haar vroege huwelijk door het feit dat ze verplicht was zo vlug op te groeien. Ze ontmoet haar toekomstige man reeds als ze pas veertien is. Gedreven door de nood aan een gezinsleven investeert zij in de eerste plaats in het huwelijk en pas dan in studies. Haar levensweg zal dan ook vrij ongewoon verlopen : op haar 32ste, nadat ze kinderen had, begint ze tenslotte universitaire studies.

Sommigen hadden nood aan een therapie. Voor anderen was dat hulpmiddel uitgesloten. Het schrijven, waar we reeds eerder naar verwezen, kon een zowel een toevlucht als een loutering zijn : voor sommi-

gen bleef het bij een droom, anderen voltooiden het manuscript. VW vertrouwt ons toe dat sinds zij de geschiedenis van haar vader op papier zette zij “deze droevige dromen” niet meer had.

Tot op heden kan de confrontatie te pijnlijk zijn. VD heeft nooit het verslag van het proces van de moordenaars van haar vader gelezen. Wel heeft ze zijn gedichten gelezen, zijn kunstkritieken. Natuurlijk levert dit een vrij impressionistisch beeld op, maar dit bevat haar. VI heeft de artikels die haar vader tijdens de oorlog schreef nooit gelezen : “De archieven bestaan maar ik kijk er niet in”. Toch heeft ze met plezier een biografie over hem gelezen : “Ze stemde overeen met wat ik graag wou lezen”. Ongetwijfeld speelt hier onwillekeurig de wens alles te doen verdwijnen wat het beeld van een liefhebbende vader kon bezoedelen. VP daarentegen heeft zich laten leiden door de nood om alles te weten te komen, in zover dat ze een vriend advocaat raadpleegde die het dossier van haar vader in het Auditoraat ging inkijken. Maar in dit geval is er nooit een welwillend of bevattelijk portret van de vader geweest.

Voor sommigen is de onmogelijkheid om te rouwen direct verbonden met de fysieke afwezigheid : het feit noch de plaats van het overlijden, noch de overledene gezien te hebben. VO vertelt ons dat het voor haar absoluut noodzakelijk was te weten dat haar vader werkelijk gestorven was en ging op zoek naar zijn medegevangenen. In veel gevallen wordt het stoffelijk overschot gerepatrieerd maar dat gebeurt niet altijd onmiddellijk. Het is mei 1949 wanneer het lichaam van de vader van VW eindelijk gerepatrieerd wordt. In afwachting had de familie, die katholiek is, stap-

pen ondernomen om het lichaam van het calvinistisch kerkhof, waar het zonder kruis begraven was, naar een katholiek kerkhof ter plaatse over te brengen. Na de overbrenging van het stoffelijk overschot begint de moeder een nieuw leven en vertrekt naar Kongo. Zij heeft een bladzijde omgekeerd. Maar wat ogenschijnlijk voldeed voor haar moeder, doet dit niet voor VW. Vijftig jaar na de feiten heeft ze de nood om naar de plaats van overlijden te gaan; niet in het kader van de herdenkingsplechtigheden, maar gewoon in het gezelschap van een jonge priester. Het wordt een echt herdenkingsparcours : ze bezoeken de plaatsen waar haar vader woonde, gevangen zat, de plaats waar de guillotine stond, de muur van de geëxecuteerden. VW heeft op haar beurt behoefte om deze plaatsen symbolisch te markeren en plant er een narcis – het is lente – in de hoop dat de muur van de geëxecuteerden op een dag vol narcissen zal staan. Soms haalt het verleden desondanks het heden in. Terwijl hij op zakenreis in Keulen is – het is 25 jaar geleden dat zijn vader aangehouden werd – gaat MD, jonge vader op dat ogenblik, onverwacht naar de gevangenis waar zijn vader gevangen zat. Hij zal deze reis later in het gezelschap van zijn familie opnieuw maken. Het is meer dan een eerbetoon aan zijn vader want hij gaat een roos neerleggen op de plaats waar tijdens de oorlog de executies plaatsvonden. Deze diepe behoefte om de plaats van de gebeurtenissen te zien is zeer reëel. VD wordt als ze tien is door haar moeder meegenomen naar het graf van haar man in Duitsland. VD is zich bewust van de gewichtigheid van het moment maar realiseert zich niet ten volle dat het om het graf van haar vader gaat. Tien jaar later keert ze zelf naar Duitsland terug maar ditmaal met de bedoeling haar eigen wortels te vinden,

vermits zij daar geboren is. De reis geeft aanleiding tot een bijna magisch moment : de ontmoeting met de dame die twintig jaar eerder haar moeder geholpen had tijdens de bevalling. In 1983, veertig jaar na de feiten, nemen de zusters VJ deel aan een eerste reis, waarbij ze de gevangenis van Wolfenbüttel bezoeken. Ze spreken hier niet echt met hun moeder over. Nadat deze in 1995 overlijdt ondernemen ze nog tweemaal deze reis die volgens hen het leed verzacht heeft.

De publieke hulde ter gelegenheid van de repatriëring van de lichamen valt de kinderen van verzetslui soms zwaar. Ter eerste omdat hun verdriet geïntegreerd wordt in een collectieve eerbetuiging, alsof het hen afgenomen werd, en ook omdat de heroïsche dimensie centraal gesteld werd. VG zegt hierover : “Wij waren het beu beschouwd te worden als de kinderen van een held en niet als slachtoffers”.

Zoals bij alle sterfgevallen zijn er symbolische data die aanleiding geven tot remniscenties. VI blijft aan haar vader denken die in 1946, op de leeftijd van 34 jaar, gefusilleerd werd : “Ik vergezel hem bij zijn lotsbestemming. Hij zou nu negentig zijn”.

Dit gevoel van rouw komt niet altijd onmiddellijk tot uiting. Dikwijls wordt de nood pas dwingend wanneer de pensioenleeftijd bereikt is. Bij de personen die we ontmoeten zijn er verschillende die de reis – voor het eerst – maakten ter gelegenheid van de herdenkingsplechtigheden rond de vijftigste verjaardag van de bevrijding. In 1995 is VG met haar zuster naar Dachau gereisd. Deze reis heeft een duidelijk welkend effect gehad, alsof de zusters voor het eerst werkelijk over dit verleden konden praten. Dit gesprek was des te meer

diepgaand in het licht van de zelfmoord van hun broer toen deze de leeftijd van hun vader had en die bovendien de verjaardag van de dood van zijn vader had gekozen om zich van het leven te beroven. De reis naar Dachau is eveneens belangrijk omdat zij een “ontmythologisering” van het gebeurde, een lokalisatie van de feiten mogelijk maakt. Dat dit in een internationale context plaats vindt, waarbij een zekere lotsverbondenheid van de slachtoffers benadrukt wordt, is ook belangrijk.

De vader van MV die als collaborateur naar Argentinië gevlucht was, kwam in dramatische omstandigheden om het leven. Hij werd vermoord samen met zijn tweede echtgenote en twee broers die hem daar vervoegd hadden in de jaren vijftig. Ook hier is het van essentieel belang de plaats van de gebeurtenissen te zien. In 1990 reist MV erheen, 35 jaar na de feiten die hij trouwens via de pers te weten kwam. Ter plaatse wordt nog steeds het grootste stilzwijgen rond de misdaad bewaard : gaat het om een ‘gewone’ moord of is er een band met het verleden van de vader ? Het onderzoek zal het nooit volledig uitwijzen.

Sporen

Bent u bijzonder gehecht gebleven aan een of ander aandenken dat door uw vader of moeder werd nagelaten ? Waarom ?

Het zijn vragen die we (op één uitzondering na) niet aan onze getuigen hebben gesteld. Bij het herlezen van de interviews merkten we echter dat, vijftig jaar later, de herinnering aan de overledene zich vaak aan iets specifiek hechtte. Toen vroegen we ons af of het betreffende voorwerp of de herinnering iets was dat hielp te over-

leven of in tegendeel een bron van destructie betekende.

Tekenend voor de manier waarop MD zich zijn vader herinnert, is dat die er merkwaardig genoeg nog steeds zo jong uitziet als toen hij zijn zoon verliet. Volgens hem hebben weeskinderen dit ‘geluk’ dat ze zich hun ouders altijd als jong herinneren. Hier gaat het om het beeld van een man door de ogen van een kind dat de adolescentie en de conflicten die daar onvermijdelijk uit voortvloeien, nog niet heeft door- gemaakt. Het beeld wordt gezien door de ogen van een kind dat nog niet is begonnen aan de acute zoektocht naar de bevestiging van zijn eigen persoonlijkheid. Het gaat dus om een veelbelovend en levenskracht gevend beeld dat voortkomt uit een harmonieuze relatie tussen vader en zoon. Het is het beeld van de beschermende en liefhebbende vader, de held, leidsman en mentor op wie men lijken wil. Maar tijdens de adolescentie, op het ogenblik dat men zijn persoonlijkheid ontwikkelt, kan het moeilijk zijn om met zo’n al te ideaal beeld te leven. Dan wordt men geconfronteerd met het probleem dit beeld achter zich te laten, een noodzakelijke stap in de vestiging van een eigen persoonlijkheid.

Enkele getuigen hadden het geluk de briefwisseling met hun vader in de gevangenis bewaard of teruggevonden te hebben. Het spreekt voor zich dat deze brieven een wel erg uitzonderlijke sentimentele waarde hebben. Het gaat om de laatste tastbare band, de laatste uitgewisselde gevoelens. Sommigen hebben er jaren over gedaan vooraleer ze de inhoud herlezen, anderen doen het regelmatig.

En dan zijn er die bijzondere verhalen, die intieme herinneringen die ons af en toe

werden toevertrouwd. VM spreekt met haar moeder over de geur van haar vader : “Mama, was het zo dat papa rook ?” Maar geuren vervagen. Wat overblijft zijn de foto’s die VM vaak bekijkt, foto’s van haar vader met andere Bessarabische joden, foto’s van haar vader met haar. Maar foto’s zijn niet alles, er zijn ook voorwerpen, zoals het meetinstrument dat gemaakt werd door haar vader, de ingenieur. VD bleef lange tijd in contact met de vroedvrouw die haar moeder had helpen bevallen tijdens hun vlucht in Duitsland. Ze was aanwezig op elke verjaardag van het meisje. Op één van die dagen gaf ze haar een medaillon met gedroogde bloemen cadeau. VD heeft het lange tijd gedragen en beschouwt het sedertdien als iets dat haar bindt met haar geboorte en haar eerste levensdagen, toen haar vader er nog was. Dit voorwerp omvat voor haar de hele symboliek van haar geboorte, een geboorte waarbij ze zich bedrogen voelt. Hoe de emotie weergeven die VW overviel toen ze ons het stukje bebloede en door een kogel doorboorde pull toonde dat haar na de executie van haar vader werd gegeven ? De man die hem gedragen had wordt daardoor in één keer tastbaar en zichtbaar. Die trui had ze zelf voor hem gebreid. Ongetwijfeld bewaart ze hem als één van de meest kostbaarste dingen die ze bezit. Dit kleine stukje trui zegt meer dan woorden.

Sommige souvenirs daarentegen werden voor eeuwig op een veilige plaats weggeborgen. Misschien zijn ze een te zware last om dragen, misschien roepen ze te veel gekende of onbewust maar opzettelijk ontkende pijn op ? Als kind kreeg VT van haar vader een pop die door haar moeder gemaakt was in het kamp waaruit ze nooit meer terugkeren zou. Deze pop, gemaakt door een moeder van wie de dochter al snel na de geboorte in gevangenschap

werd weggenomen, belichaamt in onze ogen een aangrijpende en ontroerende moederliefde. Nochtans kreeg deze pop alles behalve de bestemming die men zou verwachten. Onmiddellijk nadat het meisje ze gekregen heeft, stopt ze ze in een koffer, voorgoed. De kinderen van dat meisje hebben de pop zelfs nooit gezien... Deze reactie is zeker niet zo verwonderlijk. Inderdaad, hoe iets voelen voor een moeder aan wie men geen enkele bewuste lichamelijke of fysieke herinnering heeft ? Toch heeft deze onbestaande herinnering sporen nagelaten; de dochter van VT kreeg dezelfde naam als haar grootmoeder

Er bestaan ook souvenirs waaraan een hele ceremonie verbonden is. Die moet ertoe bijdragen dat de overledene aanwezig is op belangrijke momenten in het leven. In het gezin van VI werd aan elk kind op de avond voor zijn of haar plechtige communie de laatste brief van de ter dood veroordeelde aan VI voorgelezen en overhandigd. VI kan zich niet meer herinneren daardoor in die tijd erg geëmotioneerd te zijn geweest. Later zal het lezen van de brief haar aan het huilen brengen, het is als een oude wonde die opengereten wordt. Vooraleer hij zou worden doodgeschoten, had de vader beslist wat elk kind ter herinnering aan hem zou krijgen. VI erfde het symbool dat tot zijn bekendheid had bijgedragen en vervolgens tot zijn veroordeling had geleid, zijn pen. Het overweldigt haar, ze ervaart het als een verplichting om net zo briljant te zijn als hij.

Al deze materiële en andere herinneringen maken deel uit van het leven van de getuigen. Met het verloop der jaren krijgen sommige een andere dimensie, andere worden gedeeld of openbaar gemaakt, nog andere worden angstvallig bijgehouden.

Gemengde gevoelens tegenover het engagement : liefde, schaamte of instemming

Pensez Denkt u dat uw vader of moeder de goeie keuze gemaakt heeft door zich te engageren (en daardoor zijn of haar leven te wagen) ? Een fundamentele maar erg gevoelige vraag die gesteld moest worden om te kunnen begrijpen wat de essentiële relatie van onze getuigen met hun verleden was. Het gros van onze getuigen was erg jong op het ogenblik van de gebeurtenissen. De meesten konden toen de inzet en de keuzes die eruit voortvloeiden niet vatten. Wat ze erover denken is dus achteraf geconstrueerd onder meer met behulp van alles wat ze hebben gehoord, of het nu gaat om uitingen van medelijden en afkeuring door de omgeving of om commentaren die erkenning en trots uitdrukken. De anderen, die wel oud genoeg waren om net zoals volwassenen te kunnen begrijpen en die vaak zelf een rol speelden, hebben hun eigen kijk op wat gebeurd is.

De reacties op onze vraag waren erg uiteenlopend en soms moeilijk tot uitdrukking te brengen. Als iemands vader of moeder voor 'de goede zaak' gestorven is, zijn/haar leven gegeven heeft voor het vaderland en voor de vrijheid van zijn/haar volk, praat iedereen over hem/haar als over een held(in). Ook al mag dat dan voor de omgeving kortstondig een troost betekenen, het is duidelijk dat het moeilijk leven valt met die werkelijkheid. Wat domineert is het verlies, een zowel materieel als affectief gemis. Kon die vader of moeder zich trouwens niet gedeisd houden en zo gewoon mogelijk proberen te leven tot de storm was gaan liggen ? Diende men niet in de eerste plaats aan zijn eigen familie te denken ? Dit moeilijk toe te

geven en over het algemeen verdrongen gevoel gaf men ons meermaals te kennen en soms voor het eerst, maar bij kinderen van verzetsslui steeds na een basisgevoel van trots. VG vertrouwde ons toe dat ze het haar vader enkele jaren na zijn overlijden kwalijk nam, ze vond dat hij beter thuis had kunnen blijven. "Op zowat 18-jarige leeftijd analyseert men de toestand en stelt men zich de vraag : was ik wel belangrijk genoeg dat ze zo'n risico's namen ?". Maar deze bedenking gaat natuurlijk gepaard met fierheid op een vader die verder keek dan het hier-en-nu. VG bijvoorbeeld meent dat het engagement van haar vader in het verzet niet meer was dan een voortzetting van zijn vroegere handelwijze : "De familie telde verscheidene politieke mandatarissen. Het is een plicht om aan het publieke leven deel te nemen". Een dergelijke motivatie kon tijdens de oorlog tot verzetsdaden aanleiding geven. In het geval van haar vader had het moeilijk anders kunnen lopen : "Het leven van alledag voldeed hem niet. Hij was een idealist". VC, van wie beide ouders in het verzet gingen (haar vader keerde nooit terug uit de kampen), zegt dat ze het hen nooit kwalijk genomen heeft : "Ik respecteerde hun keuze, het was erg moedig van hen om dat te doen". VO deelt deze mening : "Ik heb geen enkel verwijt tegenover het engagement van mijn vader. De familie beschouwt trots als een waarde. Dat helpt enorm. Ik ben gekant tegen wraakgevoelens".

VT praat erg beslist en duidelijk over het engagement van haar moeder : "In wat ik las zocht ik niets met betrekking tot mijn moeder. Het was meer het joodse fenomeen dat me interesseerde. Mijn moeder maakte deel uit van een inlichtingendienst, de Duitsers vonden haar slecht. De joden

hadden niets gedaan; dat kwelde me meer dan het probleem van mijn moeder... Zij had haar keuze gemaakt, dat is alles. Ik ben door haar keuze nooit ongelukkig geweest, ik aanvaard ze. Ik weet niet of ik de moed gehad zou hebben om het te doen”. We vermoeden dat achter die laatste bedenking heel wat verdrongen gevoelens schuil gaan. VT heeft haar moeder nooit gekend en heeft haar stiefmoeder steeds als haar eigen moeder beschouwd. Ze denkt dat het voorbeeld dat haar moeder gaf ongetwijfeld een determinerende rol gespeeld heeft bij de ontwikkeling van haar persoonlijkheid.

Aan collaboratiezijde zijn de geïnterviewde getuigen unaniem. Ze veroordelen het engagement van hun vader, maar niet noodzakelijk hun vader als persoon. In bepaalde gevallen wordt de vader voorgesteld als iemand die door de tijdsgeest misleid werd en worden er verzachtende omstandigheden aangehaald. Vanzelfsprekend is de last van het verleden nog sterker aanwezig. VO, dochter van een verzetstman vertrouwde ons toe : “Ik kan fier zijn op mijn vader. Als men het kind is van een collaborateur kan men dat niet”.

Kan men houden van iemand met een onverdedigbaar engagement die bovendien door de maatschappij wordt uitgestoten ? We dachten allebei dat we enerzijds die mythische vaderfiguur te zien zouden krijgen die zijn leven gaf voor zijn familie, zijn vaderland en die zijn hoogste waarden tijdens zijn leven had weten door te geven en anderzijds het beeld van een schuldige vader, een verrader waarvan het beeld afgewezen wordt of integendeel (maar dat kwam in onze groep niet voor) een vader voor wiens engagement in de collaboratie men begrip opbrengt. We moesten vast-

stellen dat de realiteit heel wat genuanceerder is. Men vertelde ons vooral over de vader in zijn affectieve relatie, in zijn vaderrol. Veeleer dan de heldhaftige vader is het de ouder, de opvoeder die indruk gemaakt heeft, het is de liefhebbende en menselijke of afwezige, strenge en afstandelijke vader die zijn sporen heeft nagelaten in het geheugen of in de opnieuw beleefde levensgeschiedenissen. De kinderen van collaborateurs die we interviewden beschrijven de relatie die ze met hun vader hadden meer in liefdevolle dan in beschuldigende termen. Ook al denken ze allen dat hun vader zich vergist heeft, toch blijkt de straf slechts in één geval niet als onrechtvaardig te worden ervaren. Alle anderen voelden haar aan als overdreven, onangepast en verschrikkelijk onrechtvaardig. We zien dus opnieuw de behoefte om het engagement van de vader in zijn context te plaatsen. VI spreekt als volgt over haar vader : “Hij hield enorm veel van ons. Hij was een idealist. Hij had niet moeten sterven, hij heeft een stommitieit begaan, het is min of meer zijn fout... Hij heeft zich totaal vergist. Maar ik geloof erg in de invloed van de omgeving, van een opkomende denkstroming”. VD is “niet akkoord met diegenen die zeggen dat de collaborateurs wisten wat ze deden... ze wisten niet dat ze gemanipuleerd werden”.

Hoe kan men een vader doen kennen van wie men gehouden heeft of van wie men had willen houden als men er contact mee gehad zou hebben, ondanks de schande die rond zijn persoon hangt ? Bestaat één van de mogelijke oplossingen er niet in zijn zwakke, excentrieke of enigszins onvolwassen kanten aan te geven ?

VI zei ons dat haar moeder met liefde sprak over haar echtgenoot door hem ‘*ce grand fou*’ te noemen.

Het beeld dat VD van haar vader heeft, is gevormd door zijn toenmalige vrienden : “Het was iemand met een buitengewone zin voor humor, hij vertelde verhalen om te amuseren, haalde enorme studenten-grappen uit. Hij was een heel erg grappig iemand met veel facetten. De mensen die mijn vader gekend hebben, stellen hem voor als erg links geëngageerd”.

MV lijkt zijn vader nooit iets kwalijk genomen te hebben : “Ik oordeel niet in termen van schuld”. Men heeft veeleer de indruk dat de kinderen in hun vader de menselijke en affectieve facetten proberen te zien, dat men hem poogt te begrijpen zonder daarom zijn daden te rechtvaardigen. Voor VP daarentegen is het vooral het schuldgevoel dat bovendrijft, ook al zal dit aanleiding geven tot een positief engagement. Maar het schuldgevoel duikt soms ook op daar waar men het niet verwacht, zoals wanneer men zich schuldig voelt omdat men zich niet op dezelfde wijze geëngageerd heeft als zijn ouders. VM vertelt ons over haar probleem ouders gehad te hebben die helden waren en het feit dat ze ervan overtuigd was dat ze dat “voorbeeldig” gedrag nooit zou kunnen navolgen. Omdat ze haar kindertijd als traumatiserend ervaren heeft, concludeert ze vandaag dat haar moeder er niet in geslaagd is het vertrouwen dat de basis vormde voor haar engagement, tijdens de oorlog aan haar en haar vader door te geven. Dit gebrek aan vertrouwen heeft zich beetje bij beetje omgezet in een schuldgevoel waaraan ze ten dele poogde te ontsnappen door zich te wijden aan een historische tentoonstelling die nu net over de bezetting handelde.

Overgeleverde waarden en een geëngageerd leven

Welke waarden vormden een leidraad

in uw leven en welke zou u op uw beurt willen doorgeven ?

Er is geen specifieke waarde die alle kinderen van collaborateurs en verzetslui aanwijzen. Iedereen is gevormd door zijn opvoeding, zijn omgeving. Toch zijn er enkele constanten, zoals vanzelfsprekend de strijd voor de democratie, eerlijkheid, rechtschapenheid en vaderlandsliefde. De kinderen van verzetslui werden grootgebracht met die vaderlandsliefde waarvan de oorsprong goeddeels op de Eerste Wereldoorlog teruggaat. Over de vaderlandsliefde zegt VO : “Gehechtheid aan mijn land van oorsprong is een vaste waarde. Ik voel me in grote mate een wereldburger, een Europees burger. Racisme is me totaal vreemd, de verschillende rassen spreken me erg aan. Het is niet de natie, maar veel eerder de vrijheid, het recht op vrije meningsuiting die ik hoogacht, dat heb ik meegekregen van mijn vader”. Patriottisme zien we ook bij VT voor wie de strijd vandaag het verzet tegen de splitsing van België betekent. Een benadering die, minder geprononceerd, ook aanwezig is bij MK. Over België zegt hij : “Waarom alles willen vernietigen, uit mekaar gaan ? We waren toch vrij in België”.

Waarden als onafhankelijkheid, aanpassingsvermogen en autonomie lijken ook van primordiaal belang. Het feit te hebben moeten leven in moeilijke omstandigheden, zijn omgeving soms te hebben moeten verlaten en één of beide ouders vroegtijdig te hebben moeten verliezen zijn stuk voor stuk markante ervaringen waardoor men soms erg vroeg zichzelf leert behelpen en zelfstandig leert zijn. VM vertelt dat haar moeder haar geleerd heeft alleen te leven. Maar uit de getuigenissen komt ook een indruk van kwetsbaarheid en droefenis tot uiting. Men voelt aan dat de kindertijd van

heel wat getuigen in triestheid baadde en hoezeer deze trauma's van toen hun leven veranderd hebben. VD vertrouwt ons toe hoe slecht ze zich in haar vel voelde, hoezeer de last van één bepaald feit - "het is niet vanzelfsprekend dat men in Duitsland geboren is" – kan doorwegen op die kindertijd waarin men vooral wil zijn zoals alle anderen.

Verdraagzaamheid en rechtvaardigheid zijn de grondwaarden die door kinderen van collaborateurs verdedigd worden. Door sommigen wordt moed naar voren gebracht, door anderen een uitgesproken antimilitarisme of nog de absolute verwerping van elke oorlogsgruwel. Verschillende personen konden door het geloof en de christelijke waarden zin geven aan hetgeen hen overkwam. VO zegt daarover trouwens dat haar "geloof van belang was om de gebeurtenissen te boven te komen".

Eén ding is zeker, voor iedereen heeft deze periode ervoor gezorgd dat de waarden en de gevoelens erover scherper gesteld werden.

Het gemeenschappelijke punt van al deze kinderen of jong volwassenen van toen is onbetwistbaar dat ze een familielid hadden dat zich engageerde en dat met de dood bekocht. Zullen deze kinderen, ondanks de herinnering aan een engagement van hun ouders dat in hun nadeel uitviel, zich op hun beurt engageren ?

Meerdere personen die we ontmoetten voelden op hun beurt de behoefte om zich te engageren. Net zoals hun omgeving beschouwden ze het engagement van hun vader of moeder als legitiem en als bron van trots. Het hoeft dus niet te verwonderen dat een aantal van hen terecht kwam in beroepen met een sociaal karakter of acti-

viteiten uitoefende die gekenmerkt werden door zelfopoffering. VO beschouwt het engagement van haar vader als een na te volgen voorbeeld. Zelf zal ze, na haar studies politieke en sociale wetenschappen aan de UCL, ervoor opteren te gaan werken bij het OCMW en voor de sociale en gerechtelijke bescherming van de jeugd, meer bepaald van de jonge delinquenten. Na haar professionele loopbaan blijft haar engagement bestaan, het neemt dan de vorm aan van een strijd via katholieke organisaties tegen doodstraf en marteling.

VD wordt op latere leeftijd psychotherapeute : "Dat is geen willekeurige keuze". Volgens haar wordt het empathisch luisteren naar andermans leed vergemakkelijkt door wat ze zelf heeft meegemaakt in haar leven. Ook VW was in eerste instantie studies psychologie begonnen, hoofdzakelijk uit interesse voor de psychoanalyse. Ze is evenwel ontgoocheld over de inhoud ervan en wordt lerares Frans, geschiedenis en aardrijkskunde. Twee getuigen studeerden geschiedenis, een keuze die natuurlijk niet los te koppelen valt van hun bijzondere levenslot. Ook hier werd, in één van beide gevallen, getwijfeld tussen geschiedenis en recht, een twijfel die ook al te maken had met de aparte levensgeschiedenis. Aan recht werd namelijk gedacht als middel om de collaboratiefamilies juridisch te helpen bij het herwinnen van hun rechten en goederen.

Ook MV engageerde zich, maar dan op een heel ander gebied. Zijn beweegreden putte hij rechtstreeks uit zijn verleden. Er zit iets provocerends in zijn aanpak. Hij wil het bewustzijn, zijn omgeving veranderen. Hij, die altijd al de last van een deel van dat verleden gedragen heeft, wil de Vlaamse Beweging de ogen openen voor haar echte verleden, niet om haar te stigmatiseren

maar om haar door mekaar te schudden. VP heeft het temperament van een militante. Voor haar is het belangrijk te kunnen compenseren wat haar vader fout gedaan heeft. Ze vindt dat ze het geluk gehad heeft op professioneel vlak te kunnen vechten. Als communistische militante en studente is ze er dol op te strijden voor progressieve doelen, het bezorgt haar adrenaline.

VG vat op latere leeftijd studies politieke en sociale wetenschappen aan, ze voelt de behoefte te begrijpen hoe de maatschappij functioneert om haar te kunnen veranderen. Het is mei 1968 en de hoop op verandering is duidelijk aanwezig. Daarna wordt ze verantwoordelijke van een familieblad, militeert ze in de feministische beweging en is ze erg actief in de gezinsplanning.

VT studeert voor anesthesist en MB werkt met name voor Kind en Gezin. De overige geïnterviewden vinden dat ze zich niet voor iets bijzonders ingezet hebben en betreuren dat soms. Dat is bv. het geval bij VI die ons toevertrouwde : “Ik had bij *Amnesty International* moeten gaan... Ik scherm mezelf af, ik heb er spijt van”.

Bij VM lijkt de moeilijkheid om met zo'n verleden te leven het moeilijkst te overwinnen. Alleen zij sprak over de complexiteit ouders te hebben die helden zijn. Het uitzonderlijke engagement van beide ouders wordt hier als een trauma ervaren : “Ik zal er nooit in slagen. Mijn ouders hebben voor hun lot gekozen, ik heb niet gekozen”. Het betreft nochtans helemaal geen verdringingswens, maar veeleer een bepaald schuldgevoel voor een minder geëngageerd bestaan. Men voelt hoe trots VM is op het engagement van haar vader (“ik zou willen dat er voortdurend over mijn

ouders gepraat wordt”). Als historica gaat haar analyse overigens dieper want ze geeft een meer algemeen verschijnsel aan : een afgenomen aandacht voor het verzet ten voordele van de slachtoffers van de bezetting, een vermindering in waarde van actie en engagement ten voordele van diegenen die geen keuze gemaakt hebben.

In deze uiteenlopende levenskeuzes vinden we terug wat Cyrulnik onderbrengt bij de verdedigingsmechanismen van psychologisch gekwetsten die zich aan hun kwetsuren willen aanpassen : militantisme, altruïsme, (dromen) ¹¹.

Vandaag : Welke kijk heeft men op Duitsland ? Welke kijk heeft men op de naweën van de oorlog in België ?

Het was moeilijk om het met onze getuigen niet te hebben over hun kijk op de actualiteit. Hoe reageren ze vandaag als gesproken wordt over het nog steeds doorwegen van de oorlog op Belgisch vlak enerzijds en ten overstaan van Duitsland anderzijds ? Die onderwerpen zijn weliswaar niet noodzakelijk aan elkaar gelinkt, maar de getuigen gaan van het ene naar het andere over, van België naar Duitsland, van de collaboratie naar de nazi's. Het is ongetwijfeld een overgang die ingegeven is door de recente actualiteit en door hetgeen wij vertelden om uit te leggen waarom wij dit project opzetten. Is er sprake van een specifieke kijk : een haatdragende, een op wraak beluste of veeleer een verzoeningsgezinde ? We moesten vaststellen dat de reacties erg uiteenlopend en genuanceerd waren. Sommige getuigen willen afstand nemen, de zaken objectiever benaderen. Voor anderen is de wonde nog niet geheeld, ligt het nog erg gevoelig...

¹¹ B. CYRULNIK, *op.cit.*, p. 179.

We hebben ervoor geopteerd de getuigen zelf aan het woord te laten in plaats van hun woorden te analyseren, te ontfafelen

VG : “Ik heb veel getuigenissen gelezen van Duitse verzetslui. Duitsland is me nabij, mijn vader ligt er begraven. Ik heb namelijk sterk de behoefte veel met hen te praten zodat ik ze niet alleen als beulen kan zien. Ik kan wat gebeurd is niet totaal vergeven. Wat veel erger is, zijn de Belgen die zich aan de kant van de bezetter geschaard hebben... Maar ik kan begrijpen dat een jongere in een bui van waanzin naar het Oostfront trekt. Maar wat er ook gebeurt, kinderen zijn nooit verantwoordelijk voor de fouten van hun ouders”.

VC : “Tegenover een Duitser van mijn leeftijd zou ik misschien bij mezelf zeggen : jij bent de zoon van de man die mijn vader gedood heeft”.

VW : “Wie mensen verraden heeft, verdient geen amnestie. Ik ben tegen hypocrisie, ze moeten boeten. De wereld is door de oorlog ingrijpend veranderd, maar niet alleen in negatieve zin. Velen kregen de mogelijkheid van hun omgeving los te komen, er zich rekenschap van te geven dat ze niet noodzakelijkerwijze de Waarheid in pacht hadden”.

VO : “De collaborateurs hebben een zware beoordelingsfout gemaakt en moeten hun verantwoordelijkheid opnemen. Wat betreft diegenen die personen verraden hebben en doden op hun geweten hebben, moet gerechtigheid geschieden, maar niet te voortvarend. Ik kan niet dulden dat men ze tot slachtoffers van een bewind maakt. Ook het verzet heeft stelling genomen”.

VD : “Ik begrijp diegenen die geen amnestie willen. Men zou moeten nuanceren, idealiter geval per geval. Er bestaan huizenhoge onrechtvaardigheden. Mijn vader heeft het met zijn leven betaald terwijl mensen die oorlogsmisdaden begaan heb-

ben er zonder iets van af gekomen zijn...”.

VJ : “De Duitsers van vandaag zijn niet meer die van gisteren, ze weten niets... Vader heeft tegen de fascistische ideeën gestreden, wij, zijn kinderen stemmen niet voor het Vlaams Blok, maar men moet nuanceren, dat is niet zo eenvoudig... je mag niet alles in zijn geheel veroordelen”.

MK : “Het verleden van collaboratiekinderen is zwaar om dragen. Velen hebben zich geëngageerd zonder dat ze er iets van afwisten, werden te goeder trouw misbruikt om tegen het communisme te strijden. Dat is problematisch voor de kinderen, maar het omgekeerde is ook waar. De collaborateurs hadden met ons geen medelijden”.

VT : “Men moet naar de toekomst kijken, het verleden is iets dat verteert. Ik voel niets bijzonders tegenover Duitsland. Ik heb uit de mond van mijn vader nooit een onvertogen woord gehoord. Ik heb nooit iets tegen de Duitsers gehad. Als we in Duitsland gaan wandelen, zeggen we wel eens dat een vonk zou volstaan om alles te doen herbeginnen. Maar dat is slechts een indruk, ik heb nooit een bitter gevoel gehad tegenover hen... Ik denk dat sommige collaborateurs dezelfde ingesteldheid hadden als verzetslieden. Ze kozen partij op basis van een redenering, dat kan je hen niet kwalijk nemen. Als een Vlaming in Antwerpen de Duitse politie joden helpt te arresteren, dan is dat geen collaboratie maar racisme. Ze wisten niet dat die mensen naar een kamp gingen. Men moet tussen beide zaken echt wel een onderscheid maken. Racisme is een plaag. Door angst kan je werkelijk om het even wat doen. Wat ik ook schandalig vind, is die gasten (nvdr = collaborateurs) van 80 jaar lastig gaan vallen, laat hen toch sterven in vrede ! Ik ben niet voor amnestie als zodanig, ik ben meer voor een flou artistique, laat hen in vrede sterven ! Het

neonazisme daarentegen is onduidelijk". De hier verzamelde uitspraken zijn erg verscheiden. Als is er wel een band met het verleden. Die vindt men terug tussen de regels. Deze band geeft een aanwijzing over de moeilijkheden die deze volwassen geworden kinderen hebben vanaf het ogenblik dat ze een meer algemeen

standpunt moeten innemen over die voor hen zo bijzondere periode. Men voelt dat sommigen lang over de vraag hebben nagedacht, dat ze hun antwoord meermaals hebben gepreciseerd en dat hun verhouding tot het verleden gezien doorheen de actualiteit nooit onbevungen zal zijn.

Besluiten : Slachtoffer of schuldige ? Of hoe gaat men in 2002 om met de herinnering ?

Bij het einde van dit dossier, van deze kaleidoscoop ("snelle en veranderende opeenvolging van indrukken, gevoelens, activiteiten") van portretten, dringt een eerste voor de hand liggend besluit zich op : de diversiteit van de meegemaakte situaties, van allerhande ervaringen, laat geen ruimte voor veralgemening. Elk verhaal heeft zijn eigen bijzonderheden die in de weergegeven passages lang niet allemaal aan bod komen. Om een genuanceerder, een veel completer beeld van deze levensverhalen te geven, hadden we meer tijd met onze getuigen moeten doorbrengen, hen meermaals moeten ontmoeten en ongetwijfeld beroep moeten doen op specialisten van hulpwetenschappen. Dat was niet de bedoeling. Wat we met de hulp van onze getuigen wilden bereiken, was enkele elementen aanreiken ter beantwoording van de volgende vraag : hoe leven kinderen van als gevolg van hun engagement overleden collaborateurs en verzetslui in 2002, zien ze zichzelf als slachtoffers, belast met een erfschuld of vertonen ze veerkracht ? Verzet en collaboratie zijn natuurlijk twee niet met mekaar te vergelijken fenomenen, het is trouwens totaal niet onze bedoeling alles eenvoudigweg op één hoopje te gooien. Het is niettemin frappant dat alle personen zichzelf als slachtoffer zien. Sommigen bekijken die situatie zonder spijt, zijn fier op het engagement van hun ouders, maar dat neemt niet weg dat een deel van hen daar steeds bijzonder onder geleden heeft. Voor iedereen was het verlies erg betekenisvol. Maar geen enkele getuige heeft het symbolische kapitaal waar ze in bepaalde kringen baat bij hadden kunnen hebben, gebruikt om een voordeel te halen.

Op twee gevallen na vonden we bij onze getuigen geen sporen van een schuldgevoel. Dat betekent voor de kinderen van collaborateurs die we ontmoetten ook dat ze in staat zijn om dat verleden te boven te komen. Maar ook in dit opzicht is ons staal wellicht te beperkt om representativiteit te pretenderen. Dat schuldgevoel relatief weinig voorkomt, heeft misschien te maken met de leeftijd van de getuigen tijdens de oorlog. Het is duidelijk dat oudere kinderen, ook in de families die we ontmoet hebben, een andere kijk kunnen hebben : de oudsten kunnen het schuldgevoel in zichzelf geïntegreerd hebben terwijl de jongsten er zich misschien veel makkelijker van konden losmaken. Schuldgevoel uit zich niet altijd even intens op elk ogenblik van het leven. Sommige getuigen hebben zelf een strijd geleverd waardoor ze hun eventuele schuldgevoel hebben kunnen overwinnen, overstijgen. Er is in dit verband ook een verschil tussen een zoon en een dochter. Een zoon zal zich makkelijker met zijn vader identificeren dan een meisje waaraan doorgaans andere waarden worden toegekend. Als volwassenen huwen de meisjes, waarbij ze van naam veranderen – hun mannelijke referent is dus niet langer de vader – en op die manier ontsnappen ze, tenminste op het vlak van de identiteit, eens te meer aan het verleden.

De meerderheid van diegenen die we interviewden zijn mensen die zich ‘geslaagd voelen in het leven’ en dat ondanks de verschrikkelijke beproeving die ze doormaakten. In het tegenovergestelde geval hadden ze waarschijnlijk niet met een ontmoeting ingestemd. Toch zijn ze er niet allemaal in geslaagd het geluk te vinden. Niettemin zeiden ze ons dat er in hun onmiddellijke omgeving personen zijn die nog niet aan rouwen waren toegekomen; misschien moet men daarin ook een verborgen bekentenis zien.

Het is bekend dat een te sterke interiorisering van bepaalde gebeurtenissen en de onmogelijkheid om erover te praten een bron van trauma’s kan zijn. Zoals Bruno Bettelheim het schreef : “datgene waarover men niet spreken kan, kan men ook niet tot rust brengen”¹². Het is opvallend vast te stellen dat sommige van onze getuigen op professioneel vlak nooit hebben durven/kunnen vertellen dat ze een kind van collaborateurs waren. Een stilzwijgendheid die niet altijd makkelijk te verbergen is door erover in het vage te blijven. Maar stilzwijgen is niet het voorrecht van collaborateurskinderen. Het stilzwijgen dat het resultaat was van het verdriet van de overgebleven ouder en zijn/haar onvermogen om er met zijn/haar kinderen over te praten, heeft op het leven van sommigen zwaar doorgewogen. Afgezien van de trots over het engagement, was het feit een vader of moeder gehad te hebben die als held de dood vond, geen levensgeschenk maar veeleer een te zwaar om dragen lot.

Zoals Cyrulnik trouwens stelde : “Diegenen die niet slagen in het volwassenwordingsproces zijn niet degenen die het meest te verduren hadden, maar wel diegenen die, te geïsoleerd, het minst gesteund werden... Als in de omgeving van het kind enkele ‘tuteurs de développement’ beschikbaar zijn, kan men er bovenop komen en is de toekomst rooskleuriger”¹³. De ontwikkelingshulp in de letterlijke zin van het woord was voor de allerjongste getuigen vaak een grootouder of de overgebleven ouder als die zich empathisch kon opstellen en het kind kon aanmoedigen in het actualiseren van de gebeurtenis. De anderen, diegenen die op het moment van de feiten al ouder waren, zochten in hun zoektocht naar een verwante ziel vaak, al dan niet met succes, een vervangvader. Voor verschillende getuigen speelde het geloof een belangrijke rol op het vlak van steun en zingeving aan de gebeurtenis, voor anderen daarentegen betekende het overlijden van een dierbare precies de definitieve breuk met het geloof.

Elke persoon die we interviewden heeft natuurlijk zijn eigen weg gevolgd, de kans gehad om zich op verschillende plaatsen (voor de ene de jeugdbeweging, voor de andere de professionele omgeving, voor nog anderen de familie) te ontplooiën. Maar één ding blijft voor allen vaststaan, die wonde van vijftig à zestig jaar geleden zal nooit helemaal genezen.

Isabelle Ponteville & Chantal Kesteloot

Dit dossier vormt geen doel op zich. Als u ons uw getuigenis, in welke vorm dan ook, wil toevertrouwen, aarzel dan niet met ons contact op te nemen.

¹² B. BETTELHEIM, “Postface”, in Cl. VEGH, *op.cit.*, p. 179 : “ce dont on ne peut parler, c’est aussi ce qu’on ne peut apaiser”.

¹³ B. CYRULNIK, *op.cit.*, p. 17 : “ceux qui échouent dans leur processus de devenir adulte, ne sont pas ceux qui ont été le plus agressés, mais bien ceux qui, trop isolés, ont été le moins soutenus... On peut s’en sortir et l’avenir est moins sombre, quand on dispose autour de l’enfant quelques tuteurs de développement”.